Zakres prawnej ochrony embrionów ludzkich w polskim porządku konstytucyjnym na tle procedury *in vitro*

Celem artykułu jest przedstawienie zakresu ochrony embrionów ludzkich w polskim systemie prawnym, szczególnie biorąc pod uwagę polską konstytucję, uznaną w Europie za jedną z najbardziej konserwatywnych. Autor nie unika jednak analizy innych obowiązujących aktów prawnych w Polsce, w tym dokumentów europejskich i międzynarodowych, przytaczając szereg pozycji literaturowych i orzeczeń sądowych. Rozważania przedstawione w artykule zostały w szczególności osadzone w realiach procedury *in vitro*, której dopuszczalność i sposób realizacji budzą wiele emocji w polskim społeczeństwie, ale także wiele wątpliwości prawnych i etycznych w doktrynie i orzecznictwie. Jednym z wniosków, do których autor dochodzi w trakcie swoich rozważań, jest ten, że selekcja, zamrażanie, niszczenie lub jakiegokolwiek inne przedmiotowe traktowanie ludzkich embrionów (klonowanie, patentowanie, handel) powinno być uznawane za nielegalne w ramach polskiego porządku konstytucyjnego.

SŁOWA KLUCZOWE: prawa człowieka, *in vitro*, godność człowieka, embrion ludzki, prawa podstawowe

The scope of the protection of human embryos in the Polish constitutional order with reference to the *in vitro* procedure

The aim of the article is to present the scope of the protection of human embryos in the Polish legal system, particularly against the Polish Constitution, which Europe considers one of the most conservative ones. The author also analyses other legal acts in force in Poland, including European and international documents, referring to abundant literature and court judgments. The discussion calls particular attention to the *in vitro* procedure, whose admissibility and implementation raise emotion in the Polish society as well as numerous legal and ethical doubts in the doctrine and caselaw. One of the conclusions which the author draws from the discussion is that the selection, freezing, destruction or other form of objectifying human embryos (cloning, patenting, trade) should be regarded as illegal in view of the Polish constitutional order.

KEY WORDS: human rights, *in vitro*, human dignity, human embryo, fundamental rights

* **Dr Mikołaj Rylski**, Uniwersytet Szczeciński, Instytut Nauk Prawnych,
mikolaj.rylski@usz.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6422-2815>

I. Uwagi ogólne

Polska w porównaniu z innymi państwami europejskimi długo opierała się przed wprowadzeniem do swojego systemu prawnego regulacji bezpośrednio odnoszących się do procedury wspomaganego rozrodu, w szczególności tzw. zapłodnienia pozaustrojowego (*in vitro*). Polskie władze dokonały tego stosunkowo niedawno, ustawą z dnia 25 czerwca 2015 r. o leczeniu niepłodności (Dz.U. z 2015 r. poz. 1087), której treść budzi wiele wątpliwości o charakterze dogmatycznoprawnym i aksjologicznym.

Wątpliwości te celnie wyliczał już na etapie prac legislacyjnych Andrzej Stępkowski w opinii prawnej dotyczącej projektu powyższego aktu prawnego, która została wydana na zlecenie Biura Analiz Sejmowych¹. Przede wszystkim zwracał on uwagę na znajdujące się w opiniowanej regulacji rozwiązania prawne, które w sposób przedmiotowy traktują uczestników procedury wspomaganego rozrodu (umożliwiając m.in. eugeniczną selekcję zarodków czy pobranie komórek rozrodczych od osób niezdolnych do świadomego wyrażenia na to zgody), a także drastycznie naruszają obowiązującą w polskim porządku prawnym zasadę dobra dziecka (przewidując m.in. zasadę anonimowości dawcy komórek rozrodczych czy wprowadzając instytucję tzw. dawstwa zarodków, stanowiącą w istocie obejście przepisów o przysposobieniu). Mimo tych i wielu innych uwag ze strony ekspertów, a także gruntownej krytyki wspomnianego projektu przez polski Sąd Najwyższy — Parlament Rzeczypospolitej Polskiej zdecydował się przyjąć go bez istotnych poprawek.

Przeprowadzona ówczesnie krytyka pozostaje w pełni aktualna w odniesieniu do obowiązującej obecnie ustawy o leczeniu niepłodności. Autor niniejszego artykułu w dużym stopniu zgadza się z podawanymi przez krytyków argumentami, toteż powielanie ich racji w tym miejscu miałyoby się z celem. Istotniejsze natomiast i nadal aktualne pozostają fundamentalne pytania o ochronę prawną człowieka w fazie embrionalnej w Polsce. Ochrona ta bierze swój początek w przepisach Konstytucji RP², zgodnie z którymi już sama możliwość ingerowania w życie ludzkie w okresie prenatalnym³, niezależnie od celu, jaki temu przyświeca, może wywoływać wątpliwości. Oczywiście cel ten nie jest bez znaczenia, ale nie można zapominać, że jego realizacji muszą służyć środki zastosowane z poszanowaniem praw podstawowych jednostki, w szczególności jej życia i zdrowia. Nie można również zapominać, że owe prawa wynikają z istnienia pierwotnej w stosunku do nich godności osoby ludzkiej, która w każdym stadium życia musi

¹ Vide A. Stępkowski, *Opinia prawna w sprawie merytorycznej oceny rządowego projektu ustawy o leczeniu niepłodności*, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2015, nr 48(4), s. 164–182. Vide również inne opinie prawne na temat tego projektu pod adresem <<http://orka.sejm.gov.pl/rexdomk7.nsf/Opdodr?OpenPage&nr=3245>>, a także opinię prawną polskiego Sądu Najwyższego pod adresem <<http://orka.sejm.gov.pl/Druki7ka.nsf/0/86696820D44026B5C1257E4D002261D9/%24File/3245-002.pdf>>, dostęp 25 V 2019.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483.

³ Dalej pojęciami „życia prenatalnego”, „okresu prenatalnego” lub „fazy prenatalnej” będzie określany również okres życia embrionów poczętych *in vitro*, lecz jeszcze nieimplantowanych do organizmu kobiety.

być w tym samym stopniu respektowana⁴. System prawny nie może bowiem nadać ani odebrać człowiekowi godności (w powyższym rozumieniu), a jedynie potwierdzić jej istnienie poprzez skonstruowanie norm prawnych chroniących ową godność i umożliwiających człowiekowi jej pełną realizację.

Powyższe twierdzenia, choć znajdują silne oparcie w warstwie normatywnej polskiego systemu prawnego, a także dorobku doktryny i judykatury, nie są akceptowane przez wszystkich w sposób jednolity. Brak pełnej zgody wynika ze zróżnicowanych przyczyn, do których należą przede wszystkim rozbieżności w poglądach na temat moralnego i ontycznego statusu embrionu ludzkiego. W dyskusjach dotyczących tej kwestii zderzają się zasadniczo dwa podejścia. Pierwsze opiera się na przekonaniu, że życie ludzkie powinno być w pełni chronione od momentu poczęcia, połączenia się gamety męskiej i żeńskiej czy też powstania nowego genotypu, w którym zapisane są specyficzne cechy i indywidualne właściwości rozwijającego się organizmu. Drugie podejście zakłada wyznaczenie jakiegoś późniejszego momentu nadania życiu ludzkiemu statusu moralnego, który uzasadniałby jego ochronę prawną. Wskazuje się tu na konieczność uformowania zygoty (ok. 21 godziny od zapłodnienia), zakończenia procesu implantacji (ok. 14 dnia od zapłodnienia, po którym nie istnieje już możliwość bliźniaczego podziału komórki) albo na kryterium neurologiczne (początek funkcjonowania centralnego systemu nerwowego), kryterium zdolności do samodzielnego przetrwania poza organizmem matki, kryterium narodzin czy też kryterium nawiązania świadomego kontaktu poznawczo-wolitywnego z otoczeniem⁵. Obok przyrodniczych kryteriów człowieczeństwa, zasadzających się przede wszystkim na ustaleniach nauk biologicznych, dochodzą także spory o charakterze filozoficznym, mające swój początek już w dziełach Platona i Arystotelesa⁶.

Powyższe rozważania ukazują dobitnie złożoność proveniencji współczesnych sporów o zakres prawnej ochrony embrionów ludzkich. Szczegółowa analiza różnych poglądów wymagałaby napisania dzieła o charakterze monograficznym. Z tego względu w niniejszym artykule uwaga autora koncentruje się na próbie ustalenia zakresu tej ochrony na podstawie przepisów polskiej konstytucji. Z uwagi na jej osadzenie w pewnym kontekście aksjologicznym takie podejście do poruszanego zagadnienia pozwala interpretatorowi tekstu prawnego czerpać także z leżącego u jej podstaw chrześcijańskiego systemu wartości jako fundamentu zachodnioeuropejskiej kultury prawnej. Aby jednak nie wchodzić w spory ideologiczne na temat początków życia ludzkiego, dalsze wywody z tego zakresu zostały oparte wyłącznie na przyrodniczych kryteriach człowieczeństwa embrionu. Podstawą rozważań nad sposobem interpretacji ustawy zasadniczej była natomiast analiza wybranych ustaw zwykłych i aktów prawa międzynarodowego oraz

⁴ T. Sroka, *Komentarz do art. 38, [w:] Konstytucja RP, t. I: Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016; A. Zoll, *Opinia prawna w sprawie oceny konstrukcji i skutków prawnych projektu zmiany art. 30 i 38 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Warszawa 2007, s. 102–103.

⁵ Wskazane tu teorie w sposób bardzo przystępny omawia Maria Zachara w opracowaniu zamieszczonym pod adresem <<http://www.pta.pl/pef/pdf/e/embrion.pdf>>, dostęp 4 XI 2019.

⁶ *Confer* np. Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, Warszawa 1979, s. 74–75.

unijnego. Określony w ten sposób przedmiot badań umiejscowiony został dodatkowo na tle procedury *in vitro*, z którą obecnie wiąże się w Polsce wielkie nadzieje, ale także największe kontrowersje prawne, etyczne i społeczne.

II. Godność embrionu ludzkiego i wynikające z niej prawo do ochrony życia na tle art. 30 i 38 Konstytucji RP

W myśl art. 30 Konstytucji RP: „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”. Przepis ten wskazuje, że godność człowieka ma charakter „przyrodzony” i „niezbywalny”, co stanowi wyraźne odwołanie się prawodawcy do porządku prawnonaturalnego. Przyjęcie takiej perspektywy filozoficznej prowadzi do wniosku, że polski system prawny nie tyle nadaje człowiekowi godność (poprzez ustanowienie prawa pozytywnego), lecz tworzy ramy prawne do ochrony godności, uwzględniając fakt, że jest ona nierozzerwalnie związana z istotą człowieczeństwa (godność osobowa, a nie osobowościowa, osobista czy społeczna)⁷.

Porządek prawny zarówno polski, jak i międzynarodowy, a w szczególności sama Konstytucja RP nie definiują pojęcia „godności”. Również polska literatura konstytucyjnoprawna zasadniczo nie podejmuje próby zdefiniowania tego terminu, wychodząc z założenia, że należy on do porządku filozoficznego, nierozzerwalnie związanego z procesami wartościującymi, co uniemożliwia stworzenie jednej i uniwersalnej definicji⁹. Zgadzając się z takim rozumowaniem, nie można jednak zapominać, że człowiek, społeczeństwo, jak również obowiązujące akty prawne, a w szczególności konstytucja, nie istnieją w aksjologicznej próżni, toteż odwoływanie się do różnorodnych wartości, również w procesie interpretacji prawa, jest zabiegiem nie tylko możliwym, ale również normalnym i koniecznym¹⁰.

⁷ Confer Z. Duniewska, *Polisemia godności w terminologii prawnej*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2005, t. 71, s. 21 i n.

⁸ Tak również Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 15 listopada 2000 r., sygn. akt P 12/99, OTK 2000/7/260: „z racji urodzenia się człowiekiem — a nie na podstawie jakichkolwiek innych aktów i czynności prawnych — człowiek jest podmiotem wszystkich praw wynikających z jego człowieczeństwa. W tym znaczeniu *godność* nie jest uzależniona od woli ustrojodawcy (prawodawcy)”. W ten sposób także L. Bosek, *Gwarancje godności ludzkiej i ich wpływ na polskie prawo cywilne*, Warszawa 2012, s. 21, 81. O zniuansowanym sposobie rozumienia pojęcia „godności” pisze też m.in. W. Dziedzic, *Godność człowieka jako podstawa sprawiedliwości*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 2019, vol. 61, nr 1, s. 89–90. Przegląd dawnej literatury z tego zakresu zawiera praca J. Czerkawskiego, *Renesansowe koncepcje godności człowieka*, [w:] *Zagadnienie godności człowieka*, red. J. Czerkawski, Lublin 1994, s. 64 i n.

⁹ Tak m.in. L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2012, s. 90. Warto też zwrócić uwagę na pogląd Leszka Boska, według którego odpowiedź na pytanie o ontologiczną naturę godności ludzkiej czy też jej brak nie jest w obecnej rzeczywistości najistotniejsza. Najważniejszy według tego autora jest problem normatywnego charakteru godności ludzkiej (L. Bosek, *Gwarancje godności ludzkiej*..., s. 66).

¹⁰ Vide M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Warszawa 2002, *passim*.

Niezależnie od różnic światopoglądowych występujących między ludźmi wydaje się, że za powszechnie uzgodnione można uznać wynikające z Kantowskiego imperatywu kategorycznego twierdzenie, iż godność człowieka, o której mowa w Konstytucji RP, statuuje co najmniej zakaz instrumentalnego (przedmiotowego) traktowania istot ludzkich¹¹. Takie rozumienie godności, choć z pewnością niewyczerpujące znaczenia tego terminu, przejawia się też w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego [dalej: TK]. Przykładowo w uchwale z 17 marca 1993 r. Trybunał uznał, że dopuszczenie przeprowadzenia eksperymentu badawczego bez zgody osoby, na której eksperyment jest dokonywany, „narusza zasadę demokratycznego państwa prawa poprzez pogwałcenie godności człowieka spowodowanego w takim przypadku do roli obiektu doświadczalnego”¹². W wyroku z 8 listopada 2001 r. TK stwierdził natomiast, że „pozostawienie w trakcie leczenia odwykowego decyzji o zakresie ograniczenia wolności osoby poddanej takiemu leczeniu innym podmiotom sprowadza osobę leczoną [...] do przedmiotu, a nie podmiotu leczenia. Narusza więc godność tej osoby chronioną przez art. 30 Konstytucji”¹³.

Godność, wskazująca na zakaz przedmiotowego traktowania człowieka, jest generalną wartością konstytucyjną i stanowi podstawę — w sensie logicznym, ontologicznym i hermeneutycznym — dla całego polskiego porządku konstytucyjnego¹⁴. Jest cywilizacyjnym aksjomatem, zgodnie z którym każdy człowiek posiada wewnętrzną i niezbywalną wartość, niezależną od cech osobniczych i podejmowanych przez siebie zachowań, a w dodatku jakościowo odmienną od innych bytów¹⁵.

Co więcej, godność — jak już zostało wspomniane — nie może być postrzegana w kategorii praw i wolności człowieka. Co za tym idzie, nie może zostać ograniczona na mocy art. 31 ust. 3 Konstytucji RP¹⁶, w myśl którego ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej albo wolności i praw innych osób.

Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie wskazywał, że z godnością człowieka w sposób nierozzerwalny łączy się jego prawo do życia i do ochrony życia¹⁷, a to ostatnie

¹¹ Tak m.in. K. Eckhardt, *Wolności i prawa osobiste*, [w:] *Prawo konstytucyjne RP (instytucje wybrane)*, red. J. Buczkowski, Przemyśl–Rzeszów 2011, s. 46.

¹² Uchwała Trybunału Konstytucyjnego z 17 marca 1993 r., sygn. akt W 16/92, OTK 1993/1/16.

¹³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 8 listopada 2001 r., sygn. akt P 6/01, OTK 2001/8/248. *Confer* również wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 15 października 2002 r., sygn. akt SK 6/02, OTK-A 2002/5/65.

¹⁴ L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne...*, s. 91.

¹⁵ Tak słusznie L. Bosek, *Komentarz do art. 30*, [w:] *Konstytucja RP*, t. I: *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.

¹⁶ Tak m.in. J. Matwiejuk, *Zasady przewoźne statusu jednostki w Konstytucji RP z 1997 roku*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. M. Grzybowski, Białystok 2009, s. 95. *Vide* też wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 5 marca 2003 r., sygn. akt K 7/01, OTK-A 2003/3/19.

¹⁷ *Confer* m.in. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 27 stycznia 2004 r., sygn. akt K 14/03, OTK-A 2004/1/1, w którym Trybunał stwierdził, że: „Nie można mówić o ochronie godności człowieka, jeśli nie zostały stworzone wystarczające podstawy do ochrony życia”. Życie, będące dla porządku prawnego wartością

zostało wyraźnie potwierdzone w art. 38 Konstytucji RP¹⁸, zgodnie z którym: „Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia”. Polska konstytucja zatem, w przeciwieństwie np. do ustaw zasadniczych Chorwacji¹⁹, Czech²⁰, Irlandii²¹, Portugalii²² czy Słowacji²³, nie odnosi się wprost do ochrony życia przed narodzeniem, lecz zawiera ogólne sformułowanie gwarantujące ochronę życia (podobnie jak w przypadku ustaw zasadniczych Belgii²⁴, Bułgarii²⁵, Estonii²⁶, Finlandii²⁷, Grecji²⁸, Hiszpanii²⁹, Litwy³⁰, Łotwy³¹, Malty³², Niemiec³³, Rosji³⁴,

zastaną, traktowane być powinno jako naturalna i przyrodzona wolność niemająca charakteru normatywnego. Zakres tej wolności może natomiast zostać uregulowany prawnie (tak słusznie M. Piechowiak, *Wokół konstytucyjnej ochrony życia. Próba oceny propozycji nowelizacji Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 1(96), s. 31).

¹⁸ W dalszej części artykułu zamiennie używane są pojęcia „prawa do życia” i „prawa do ochrony życia”, choć niekiedy w polskiej literaturze zwraca się uwagę, że posiadają one odmienne desygnaty — *confer* R. Grabowski, *Prawo do ochrony życia w polskim prawie konstytucyjnym*, Rzeszów 2006, s. 178.

¹⁹ *Vide* art. 21 Konstytucji Chorwacji, [w:] *Konstytucja Republiki Chorwacji z 22 grudnia 1990 r.*, tłum. T.M. Wójcik, M. Petryńska, Warszawa 2007, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/chorwacja.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²⁰ *Vide* art. 6 Karty Podstawowych Praw i Wolności Republiki Czeskiej, [w:] *Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r.*, tłum. M. Kruk-Jarosz, Warszawa 2011, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Czechy_pol_010811.pdf>, dostęp 5 XI 2019. Karta nie jest co prawda Konstytucją Republiki Czeskiej, ale stanowi część konstytucyjnego porządku prawnego tego kraju.

²¹ *Vide* art. 40 ust. 3 pkt 3 Konstytucji Irlandii, [w:] *Konstytucja Irlandii*, tłum. S. Grabowska, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/11/Irlandia_pol_010711.pdf>, dostęp 5 XI 2019.

²² *Vide* art. 24 ust. 1 Konstytucji Portugalii, [w:] *Konstytucja Republiki Portugalskiej*, tłum. A. Woźtyczek-Bonnand, Warszawa 2000, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/portugalia.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²³ *Vide* art. 15 Konstytucji Słowacji, [w:] *Konstytucja Republiki Słowackiej z 1 września 1992 r.*, tłum. K. Skotnicki, Warszawa 2003, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/slowacja.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²⁴ *Vide* art. 23 Konstytucji Belgii, [w:] *Konstytucja Belgii*, tłum. W. Skrzydło, Warszawa 1996, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/belgia.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²⁵ *Vide* art. 28 Konstytucji Bułgarii, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2011.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²⁶ *Vide* § 16 Konstytucji Estonii, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Warszawa 2011, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/estonia2011.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²⁷ *Vide* § 7 Konstytucji Finlandii, [w:] *Konstytucja Finlandii*, tłum. J. Osiński, Warszawa 2003, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/finlandia.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²⁸ *Vide* art. 5 ust. 2 Konstytucji Grecji, [w:] *Konstytucja Grecji*, tłum. G. i W. Uliccy, Warszawa 2005, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/grecja.html>>, dostęp 5 XI 2019.

²⁹ *Vide* art. 15 Konstytucji Hiszpanii, [w:] *Konstytucja Hiszpanii*, tłum. T. Mołdawa, Warszawa 1993, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/hispania.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³⁰ *Vide* art. 19 Konstytucji Litwy, [w:] *Konstytucja Republiki Litewskiej*, tłum. H. Wisner, Warszawa 2006, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/litwa.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³¹ *Vide* art. 93 Konstytucji Łotwy, [w:] *Konstytucja Łotwy*, tłum. L. Gołubiec, Warszawa 2001, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/lotwa.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³² *Vide* art. 32 Konstytucji Malty, [w:] *Konstytucja Malty*, tłum. J. Winczorek, Warszawa 2007, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/malta.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³³ *Vide* art. 2 Konstytucji RFN, [w:] *Konstytucja Niemiec*, tłum. B. Banaszak, A. Malicka, Warszawa 2008, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/niemcy.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³⁴ *Vide* art. 20 ust. 1 Konstytucji Rosji, [w:] *Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, tłum. A. Kubik, Warszawa 2000, <<https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja.html>>, dostęp 5 XI 2019.

Rumunii³⁵, Szwajcarii³⁶, Turcji³⁷ czy Ukrainy³⁸). Godne podkreślenia jest jednak to, że zdaniem wielu przedstawicieli doktryny prawa konstytucyjnego przepis art. 38 Konstytucji RP nadaje temu prawu charakter prawa podmiotowego³⁹. Jednostka może bowiem oczekiwać od państwa aktywności w zakresie zapewnienia jej ochrony życia, a nie wyłącznie zagwarantowania realizacji przysługującej jej w tym zakresie wolności.

Prawo do ochrony życia jest fundamentem wszelkich innych praw i wolności, ponieważ życie ludzkie zajmuje naczelne miejsce w hierarchii wartości chronionych przez polski porządek konstytucyjny⁴⁰. Świadczy o tym już sama systematyka konstytucji, która wśród wolności i praw osobistych wymienia na pierwszym miejscu właśnie to prawo. Powyższa konstatacja nie powinna dziwić, gdyż to właśnie życie ludzkie jest jedynym nieodtwarzalnym i niepowtarzalnym dobrem człowieka. Zgodzić się zatem należy z J. Giezekiem i R. Kokotem, że poziom prawnej ochrony życia „uznać można za miarę kultury i humanizmu danego społeczeństwa”⁴¹.

Już z dotychczasowych rozważań można wyciągnąć wniosek, że godność, o jakiej mowa w art. 30 Konstytucji RP, przysługuje tylko istocie żywej, czyli bytowi charakteryzującemu się procesami życiowymi, należącemu w dodatku do gatunku ludzkiego (istota ludzka, byt ludzki). Na podstawie zaś rzetelnej i powszechnie dostępnej wiedzy medycznej embrion, o którym tu mowa, jest istotą ludzką. Posiada wyłącznie ludzki genotyp powstały z połączenia kodów genetycznych jego ludzkich rodziców. Co najmniej zatem z chwilą powstania (w drodze zapłodnienia) nowego genotypu lub jego replikacji (w przypadku klonowania) możemy mówić o nowej istocie ludzkiej (bycie ludzkim)

³⁵ Vide art. 22 ust. 1 Konstytucji Rumunii, [w:] *Konstytucja Rumunii*, tłum. A. Cosma, Warszawa 1996, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rumunia.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³⁶ Vide art. 10 ust. 1 Konstytucji Szwajcarii, [w:] *Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej*, tłum. Z. Czeszejko-Sochacki, Warszawa 2000, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/szwajcaria.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³⁷ Vide art. 17 Konstytucji Turcji, [w:] *Konstytucja Republiki Tureckiej*, tłum. K. Wojciechowska-Litwinek, D. Haftka-Işik, K. Stanek, Ö. Emiroğlu, Warszawa 2013, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Turcja_010713.pdf>, dostęp 5 XI 2019.

³⁸ Vide art. 27 Konstytucji Ukrainy, [w:] *Konstytucja Ukrainy*, tłum. E. Toczek, Warszawa 1999, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/ukraina.html>>, dostęp 5 XI 2019.

³⁹ Tak m.in. R. Grabowski, *op. cit.*, s. 178; P. Sarnecki, *Wolności i prawa osobiste*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, red. L. Garlicki, Warszawa 2003, s. 3. Vide również B. Gronowska, *Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski, Toruń 1998, s. 96 i n.; P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997*, Warszawa 2000, s. 57. Przeciwnicy tego poglądu uznają, że art. 38 Konstytucji RP wyraża jedynie normę programową (vide B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 256 i n., a szerzej przypis 85), co jednak nie korelowałoby z pojmowaniem tego rodzaju norm w ramach innych przepisów Konstytucji RP. Istnieje także pogląd, że przepis ten statuuje uprawnienie do ochrony życia, z którym związany jest obowiązek nałożony na władze publiczne (M. Piechowiak, *Konstytucyjna ochrona życia. O próbie nowelizacji Konstytucji RP*, [w:] *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska i in., Lublin 2008, s. 174). O godności człowieka jako źródle podmiotowości prawnej pisze obszernie T. Chauvin, *Homo Iuridicus. Człowiek jako podmiot prawa publicznego*, Warszawa 2014, s. 253–283, 496–501.

⁴⁰ Vide wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 maja 1997 r., sygn. akt K 26/96, OTK ZU 1997/2/19.

⁴¹ J. Giezek, R. Kokot, *Granice ludzkiego życia a jego prawna ochrona*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 101.

i to niezależnie od tego, czy powstanie tej istoty następuje w środowisku naturalnym, czy w laboratorium. Zarówno zarodek poczęty *in utero* lub *in vitro*, jak i dziecko po narodzeniu są istotami ludzkimi, choć w dziedzinie nauk biologicznych określanymi w zróżnicowany sposób w zależności od stadium rozwoju. Istota ludzka w początkowym stadium rozwoju nie jest zatem częścią (w znaczeniu przedmiotowym) ciała matki, lecz odrębnym bytem, nową istotą, choć fizjologicznie zależną od organizmu matki do czasu nabycia zdolności do życia poza jej organizmem.

Należy przy tym zaznaczyć, że jedynym niearbitralnym i wolnym od jakiejkolwiek ideologii założeniem co do początku przysługiwania tego rodzaju bytowi godności jest przyjęcie, iż przysługuje mu ona od samego początku, z chwilą jego powstania, przez sam fakt jego przynależności do gatunku ludzkiego, nie zaś ze względu na jakieś okoliczności „zewnętrzne” lub „dodatkowe”. Jeśli bowiem godność człowieka uzależniona miałaby być od czynników „zewnętrznych” (np. od narodzin) lub „dodatkowych” (np. posiadania pewnego zestawu kompetencji), to oznaczałoby, że przysługuje ona istocie ludzkiej warunkowo. Nie ulega natomiast wątpliwości, że godność, o jakiej mowa w art. 30 Konstytucji RP, ma charakter bezwarunkowy, a jeśli tak, to podważenie wcześniejszego założenia mogłoby się odbywać wyłącznie poprzez negowanie twierdzenia, że istocie ludzkiej przysługuje godność *in genere*. Na płaszczyźnie filozofii można oczywiście podjąć taką próbę, jednak z prawnego punktu widzenia, zważywszy na treść uregulowań polskiej konstytucji i innych aktów składających się na polski porządek prawny, obrona takiego stanowiska byłaby niedorzeczna.

Warto również podkreślić, że uwarunkowanie godności istoty ludzkiej od posiadania przez nią dodatkowego zestawu cech, które dany interpretator sobie arbitralnie założy (np. od wykształcenia się w fazie prenatalnej określonego organu bądź określonego zestawu właściwości osobowościowych, jak np. marzeń czy celów do spełnienia), mogłoby doprowadzić do sytuacji, w której ludzie dorośli pozbawieni tych cech lub właściwości uznani zostaliby za istoty nieposiadające godności, a zatem również niekorzystające z gwarancji ochrony życia. Myślenie takie nie jest wcale obce w historii ludzkości, ponieważ nie tak dawno, bo w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku, jeden z najbardziej znanych teoretyków filozofii behawioralnej — Hugo Tristram Engelhardt — stwierdził, że „nie wszystkie istoty ludzkie są osobami. Płody, dzieci, poważnie opóźnieni w rozwoju nimi nie są [...]. Takie byty nie należą do gatunku ludzkiego. Tylko bowiem osoby ludzkie mają taki status”⁴². Inny znany filozof — Peter Singer — uznawał, że „osobą jest ten, kto posiada samoświadomość, samokontrolę, poczucie przeszłości i przyszłości, zdolność do utrzymywania stosunków z innymi, szacunek dla innych, umiejętność komunikowania się i ciekawość”, co doprowadziło tego filozofa do uznania, że „niektóre istoty przynależne do gatunków różnych od naszego są osobami. Niektóre istoty ludzkie nimi nie są”⁴³.

⁴² H.T. Engelhardt, *The Foundations of Bioethics*, New York 1986, cyt. za: A. Wnukiewicz-Kozłowska, *Eksperyment medyczny na organizmie ludzkim w prawie międzynarodowym i europejskim*, Warszawa 2004, s. 157.

⁴³ P. Singer, *Practical Ethics*, Cambridge 1979, s. 102.

Uzależnienie zatem możliwości przypisania danej istocie godności człowieka wyłączenie od stwierdzenia jej przynależności do gatunku ludzkiego jest uzasadnione tym, że rozwiązanie takie pozostaje wolne od nieostrych i arbitralnych kryteriów, czego nie dałoby się uniknąć, odwołując w tym zakresie do innych racji, w szczególności filozoficznych czy religijnych (np. momentu stworzenia duszy czy stania się osobą lub człowiekiem w sensie filozoficznym). Prawo i nauka w miarę możliwości powinny opierać się na kryteriach obiektywnych lub maksymalnie zobiektywizowanych, a filozofia i religia z samej swej istoty kryteriów takich nie dostarczają. Z tego względu pojęcie „człowieka” w przepisie art. 30 Konstytucji RP oraz innych przepisach statuujących fundamentalne prawa jednostki należy odnosić do jego biologicznego (gatunkowego) wymiaru⁴⁴. Wszelkie inne koncepcje należy uznać za obarczone niepotrzebnym subiektywizmem.

Przepis art. 30 Konstytucji RP stwarza dla władz publicznych obowiązek poszanowania godności człowieka (co oznacza zakaz bezpośredniego lub pośredniego jej naruszania) oraz obowiązek jej ochrony (co wymaga od władzy podjęcia wszelkich starań zmierzających do zapewnienia poszanowania tej godności również przez wszelkie inne podmioty). Ponadto jeśli jakiejś istocie przysługuje wspomniana wyżej godność, to musi jej przysługiwać również prawo do ochrony życia, o którym mowa w art. 38 Konstytucji RP, ponieważ — jak już zostało wspomniane — nie można mówić o jakiegokolwiek ochronie godności takiej istoty ze strony władz publicznych, „jeśli nie zostały stworzone wystarczające podstawy do ochrony życia”⁴⁵.

W związku z powyższym prawo do ochrony życia, będące konsekwencją przynależnej istocie ludzkiej godności, przysługuje jej również w embrionalnym stadium rozwoju, także zapoczątkowanym procedurą *in vitro*. Nie ulega wątpliwości, że narodzony człowiek może korzystać w pełni z praw i wolności jednostki. Aby jednak tak się stało, musi się „narodzić”, a warunkiem *sine qua non* narodzenia się człowieka jest rozwinięcie się życia ludzkiego w fazie prenatalnej. Bez ochrony życia w fazie prenatalnej prawa narodzonego człowieka byłyby fikcją, a ściślej: byłyby pozbawione społecznego sensu. Prawodawca natomiast tworzy prawo w sposób celowy. Jeśli chce, aby narodzonym ludziom przysługiwały pewne prawa, to zakłada, że gatunek ludzki przetrwa, a więc musi chronić podstawy trwania tego gatunku. Podstawą trwania gatunku jest to, że potomstwa się nie uśmierca. Z powyższego wynika, że życie w fazie prenatalnej

⁴⁴ A. Bisztyga, *Godność człowieka jako wartość konstytucyjna. Interpretacja artykułu 30 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, „Zeszyty Naukowe Górnośląskiej Wyższej Szkoły Handlowej” 2003, nr 17, s. 5 i n.; P. Czarny, *Konstytucyjne pojęcie godności człowieka a rozumienie godności w polskim języku prawnym*, [w:] *Godność człowieka jako kategoria prawa*, red. K. Complak, Wrocław 2001, s. 198 i n.; J. Kapelańska-Pręgowska, *Prawne i bioetyczne aspekty testów genetycznych*, Warszawa 2011, s. 32 i n.; K. Wojtyczek, *Ochrona godności człowieka, wolności i równości przy pomocy skargi konstytucyjnej w polskim systemie prawnym*, [w:] *Godność człowieka jako kategoria prawa*, red. K. Complak, Wrocław 2001, s. 204–206.

⁴⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 27 stycznia 2004 r. ...; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 listopada 2000 r. ...

musi być objęte ochroną prawną i to co najmniej w takim zakresie, w jakim człowiek na tym etapie rozwoju może z danych praw skorzystać. Jednym z tych praw, zupełnie fundamentalnym i pierwotnym w stosunku do pozostałych, jest prawo do ochrony życia.

III. Godność embrionu ludzkiego i wynikające z niej prawa na tle pozostałych przepisów Konstytucji RP oraz jej preambuły

Przedstawione w poprzednim punkcie rozumowanie znajduje potwierdzenie nie tylko w naukach biologicznych (dostarczających informacji o naturze embrionu i fazach rozwoju człowieka) oraz omówionych już przepisach art. 30 i 38 Konstytucji RP, ale również w innych regulacjach ustawy zasadniczej oraz w brzmieniu jej preambuły.

W myśl art. 18 Konstytucji RP: „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”. Pojęcia „macierzyństwa” i „rodzicielstwa”, które odnoszą się wyraźnie do faktu posiadania przez człowieka dzieci, nie mogą być sprowadzane wyłącznie do okresu liczonego od momentu narodzenia się istoty ludzkiej. Rodzicem bowiem czy matką staje się człowiek już z chwilą powołania do życia nowej istoty, tj. pojawienia się organizmu o unikatowym genotypie warunkującym niepowtarzalny zestaw cech w życiu dorosłym. Już z tą chwilą zdeterminowana zostaje płeć dziecka, jego kolor oczu, włosów, rysy twarzy, cechy charakteru itp., a kobieta w niemal wszystkich europejskich systemach prawnych zaczyna podlegać szczególnej ochronie, statuowanej chociażby przez przepisy prawa pracy. Skoro zatem „macierzyństwo” i „rodzicielstwo” odnoszą się również do fazy prenatalnej, a w myśl art. 18 Konstytucji RP pozostają one pod ochroną państwa polskiego, to ochroną taką objęte musi być również dziecko jeszcze nienarodzone, bez którego istnienia kobieta nie byłaby matką, a rodzice — rodzicami.

Powyższe rozumowanie znajduje potwierdzenie w art. 71 ust. 2 Konstytucji RP, zgodnie z którym: „Matka przed i po urodzeniu dziecka ma prawo do szczególnej pomocy władz publicznych, której zakres określa ustawa”. Z przepisu tego wynika wyraźnie, że termin „matka” został odniesiony zarówno do dziecka już urodzonego, jak i mającego to wydarzenie jeszcze przed sobą. Jednocześnie przepis art. 71 ust. 2 Konstytucji RP potwierdza pośrednio objęcie ochroną prawną życia dziecka nienarodzonego, choć w tym przypadku dzieje się to ze względu na szczególne uprawnienia jego matki.

Ochronę życia embrionu ludzkiego można wyinterpretować również z art. 2 Konstytucji RP, który ustanawia jedną z głównych zasad, na jakich opiera się polski porządek konstytucyjny — zasadę demokratycznego państwa prawnego („Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej”). Właśnie w oparciu o tę zasadę (obowiązującą ówczesnie z mocy art. 1 Konstytucji PRL z dnia 22 lipca 1952 r.⁴⁶) polski TK 28 maja 1997 r. stwierdził, że życie

⁴⁶ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. z 1952 r. nr 33, poz. 232.

ludzkie „w demokratycznym państwie prawa musi pozostawać pod ochroną konstytucyjną w każdym stadium jego rozwoju”, ponieważ państwo realizuje się „wyłącznie jako wspólnota ludzi, i tylko ludzie mogą być właściwymi podmiotami praw i obowiązków stanowiących w takim państwie”⁴⁷. Podstawowym zaś przymiotem człowieka jest jego życie, które zdaniem Trybunału, jako wartość konstytucyjnie chroniona, nie może być różnicowane, gdyż brak ku temu „dostatecznie precyzyjnych i uzasadnionych kryteriów”.

W dalszej części uzasadnienia do powyższego wyroku Trybunał wskazał, że „ochrona życia ludzkiego nie może być rozumiana wyłącznie jako ochrona minimum funkcji biologicznych niezbędnych do egzystencji, ale jako gwarancje prawidłowego rozwoju, a także uzyskania i zachowania normalnej kondycji psychofizycznej, właściwej dla danego wieku rozwojowego (etapu życia)”⁴⁸. Ze sformułowania tego wynika jednoznacznie, że państwo ma nie tylko obowiązek nieingerowania w sferę życia nienarodzonej jeszcze istoty ludzkiej, która na poziomie biologicznym rozwija się w swoim własnym rytmie, ale jest również zobligowane do stworzenia mechanizmów prawnych, które zapewnią jej życiu ochronę i prawidłowy rozwój⁴⁹. Warto też podkreślić, że w cytowanym orzeczeniu Trybunał uznał za niezgodne z Konstytucją RP pozbawienie dziecka nienarodzonego ochrony cywilnoprawnej, a także ochrony karnoprawnej przed wywołaniem rozstroju jego zdrowia lub spowodowaniem uszkodzenia ciała zagrażającego jego życiu (*vide* pkt 4.8 uzasadnienia).

Na przysługującą nienarodzonej istocie ludzkiej godność, o której mowa w art. 30 Konstytucji RP, oraz wynikające z niej podmiotowe prawo do ochrony życia, o którym mowa w art. 38 Konstytucji RP, wskazują nie tylko jej przepisy i orzecznictwo TK, ale pośrednio również jej preambuła. Aktualnie w polskiej nauce prawa konstytucyjnego nie neguje się znaczenia prawnego wstępu do konstytucji, a w szczególności nie kwestionuje się tych postanowień, z których możliwe jest wyprowadzenie normy prawnej lub które mogą posłużyć do budowy takiej normy bądź uzasadnienia orzeczenia wydanego przez organ stosujący prawo⁵⁰. W konsekwencji postanowienia preambuły mogą być stosowane w trojaki sposób — jako samodzielny wzorzec rozstrzygnięcia danej sprawy, jako materiał do zbudowania normy prawnej bądź jako wzorzec interpretacyjny⁵¹.

⁴⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 maja 1997 r. ...

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Confer* też uchwałę Trybunału Konstytucyjnego z 17 marca 1993 r. ...; postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 1992 r., sygn. akt U 1/92, OTK 1992/2/38 oraz orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 15 stycznia 1991 r., sygn. akt U 8/90, OTK 1991/1/8.

⁵⁰ A. Bałaban, *Prawny charakter wstępu do polskiej Konstytucji z 2 kwietnia 1997 roku*, [w:] *W kręgu zagadnień konstytucyjnych. Profesorowi Eugeniuszowi Zwierzchowskiemu w darze*, red. M. Kudej, Katowice 1999, s. 118 i n.; M.E. Stefaniuk, *Preambula aktu normatywnego w doktrynie oraz w procesie stanowienia i stosowania polskiego prawa w latach 1989–2007*, Lublin 2009, s. 338 i n.; L. Garlicki, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, red. L. Garlicki, Warszawa 2007, s. 17 i n.

⁵¹ J. Trzciniński, M. Wiącek, *Znaczenie wstępu do Konstytucji dla interpretacji statusu jednostki w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I: *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2010, s. 60 i n.

Do preambuły Konstytucji RP odwoływały się zresztą niejednokrotnie TK⁵², polskie sądy administracyjne⁵³ oraz polski Sąd Najwyższy⁵⁴.

W kontekście prowadzonych rozważań najistotniejszy wydaje się następujący fragment preambuły Konstytucji RP: „Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej”. Z fragmentu tego można wyciągnąć co najmniej dwa wnioski.

Po pierwsze, do dbałości o zachowanie godności człowieka wezwane zostały nie tylko władze publiczne (jakby wynikało z literalnego brzmienia art. 30 Konstytucji RP), lecz wszyscy, którzy konstytucję będą stosowali. Mowa tu zatem nie tylko o wertykalnym, ale również horyzontalnym oddziaływaniu Konstytucji RP⁵⁵.

Po drugie, wszelkich interpretacji przepisów konstytucji, zwłaszcza wtedy, gdy wywołują one wątpliwości, należy dokonywać zgodnie z zasadą *in dubio pro dignitate*. Jeśli zatem nawet mimo podanych już wcześniej argumentów pojawiłyby się wątpliwości co do tego, czy embrionowi ludzkiemu przysługuje prawo do ochrony życia, o którym mowa w art. 38 Konstytucji RP, należy w myśl podanej wyżej zasady rozstrzygnąć tę wątpliwość na korzyść embrionu. A jeśliby nadal byłyby co do tego wątpliwości, to w myśl powszechnie uznanej w nauce polskiego prawa konstytucyjnego i orzecznictwie zasady *in dubio pro vita humana* należy te wątpliwości ponownie rozstrzygnąć na korzyść ludzkiego embrionu.

IV. Analiza pozakonstytucyjnych źródeł prawa jako potwierdzenie szczególnej ochrony embrionów ludzkich w polskim systemie konstytucyjnym

IV.1. Poza przepisami Konstytucji RP również wiele przepisów ustaw zwykłych utwierdzać może interpretatora tekstu prawnego w słuszności prezentowanych na łamach niniejszego artykułu twierdzeń. Mimo że normy konstytucyjne nie powinny być

⁵² Vide np. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 kwietnia 2001 r., sygn. akt K 11/00, OTK-A 2001/3/54; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 11 maja 2004 r., sygn. akt K 18/04, OTK-A 2005/5/49; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 27 listopada 2007 r., sygn. akt SK 39/07, ZNSA 2008/5/118.

⁵³ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 3 listopada 2005 r., sygn. akt II OSK 121/05 (niepubl.), oraz wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 17 lipca 2007 r., sygn. akt IV SA/Wa 893/07 (niepubl.).

⁵⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z 7 lipca 2005 r., sygn. akt IV CK 28/05 (niepubl.), oraz wyrok Sądu Najwyższego z 24 czerwca 2008 r., sygn. akt I OSK 607/07 (niepubl.).

⁵⁵ Na temat horyzontalnego stosowania norm konstytucyjnych dotyczących wolności i praw jednostki vide np. S. Jarosz-Żukowska, *Problem horyzontalnego stosowania norm konstytucyjnych dotyczących wolności i praw jednostki w świetle Konstytucji RP*, [w:] *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I: *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2010, s. 178 i n. Obszerne na ten temat M. Florczak-Wątor, *Horyzontalny wymiar praw konstytucyjnych*, Kraków 2014, *passim*.

wykładane przez pryzmat ustaw zwykłych, to zwłaszcza w sytuacjach wątpliwych lub kontrowersyjnych treść tych ostatnich może stanowić pomoc dla koncepcji interpretacyjnych konstruowanych w oparciu o przepisy ustawy zasadniczej.

Kapitałnym przykładem powyższej sytuacji jest ustawa o Rzeczniku Praw Dziecka⁵⁶ [dalej: u.r.p.d.]. W myśl art. 71 ust. 1 tego aktu prawnego: „Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją”. W ust. 4 tego samego artykułu zapisano, że: „Ustawa określa kompetencje i sposób powoływania Rzecznika Praw Dziecka”, który w myśl art. 1 ust. 2 u.r.p.d. „stoi na straży praw dziecka określonych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”. Jeśli do tego dodamy art. 2 ust. 1 u.r.p.d., zgodnie z którym: „W rozumieniu ustawy dzieckiem jest każda istota ludzka od poczęcia do osiągnięcia pełnoletności”, to możemy wyciągnąć następujące wnioski.

Primo, Rzecznik Praw Dziecka [dalej: RPD] jest szczególnym organem konstytucyjnym, który ma zapewnić, że prawa dzieci w Polsce będą chronione i szanowane. Organ ten realizuje zatem w szczególny sposób obowiązki wynikające z Konstytucji RP, w której dodatkowo znajduje się umocowanie do jego istnienia.

Secundo, skoro RPD jest organem mającym gwarantować dzieciom przestrzeganie ich praw określonych w Konstytucji RP, zaś dzieckiem w rozumieniu ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka jest istota ludzka od poczęcia, to znaczy, że embrion ludzki, niezależnie od tego, czy powstał *in utero* czy *in vitro* (liczy się bowiem fakt poczęcia, a nie środowisko, w jakim ono nastąpiło), musi posiadać godność, o jakiej mowa w art. 30 Konstytucji RP, z której wszelkie prawa i wolności konstytucyjne wynikają.

Tertio, skoro RPD ma gwarantować dzieciom, również tym poczętym i nienarodzonym, prawa określone w Konstytucji RP, to nonsensem byłoby twierdzić, że z katalogu tych praw wyłączone jest prawo do ochrony życia, bez którego wszelkie inne prawa tracą swój sens. Wniosek z tego taki, że w myśl nie tylko przepisów ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka, ale także przepisów konstytucyjnych embrionowi ludzkiemu przysługuje godność i prawo podmiotowe do ochrony życia, zaś na straży tego prawa, jak również innych praw, polska konstytucja ustanowiła odrębny organ, jakim jest Rzecznik Praw Dziecka. Do tych innych praw należy w szczególności zakaz przeprowadzania na embrionie eksperymentów i przysługujące mu prawo do ochrony zdrowia.

Warto też podkreślić, że z mocy art. 3 ust. 4 u.r.p.d. „Rzecznik szczególną troską i pomocą otacza dzieci niepełnosprawne”, co po uwzględnieniu przyjętej przez ustawodawcę definicji „dziecka” zobowiązuje RPD do podjęcia działań skierowanych przeciwko stosowaniu tzw. diagnostyki przedimplantacyjnej⁵⁷ służącej do wyselekcjonowania

⁵⁶ Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka, Dz.U. z 2000 r. nr 6, poz. 69.

⁵⁷ Diagnostyka przedimplantacyjna to genetyczna diagnoza embrionów przed ich przeniesieniem do łona kobiety, stosowana w celu wyselekcjonowania embrionów najzdrowszych, tj. pozbawionych wad, albo też embrionów o określonej płci bądź posiadających inne szczególne cechy interesujące personel medyczny lub rodziców (*confer* H.G. Atkinson, A. Handyside, *Diagnostyka przedimplantacyjna*, [w:] *Diagnostyka prenatalna*, red. L. Abramsky, J. Chapple, Warszawa 1996, s. 154 i n., a także P. Braude, T. El-Toukhy, *Introduction*, [w:] *Preimplantation Genetic Diagnosis in Clinical Practice*, red. T. El-Toukhy, P. Braude, London 2014, s. 5–8).

zdrowych embrionów do implantowania i tych nie w pełni zdrowych lub obciążonych większym ryzykiem zachorowania, które w najlepszym przypadku zostaną zamrożone, a w najgorszym — unicestwione. Wskazany wyżej obowiązek RPD można wyinterpretować także z przepisu art. 3 ust. 1 u.r.p.d., w myśl którego organ ten „podejmuje działania mające na celu zapewnienie dziecku pełnego i harmonijnego rozwoju, z poszanowaniem jego godności i podmiotowości”.

Powyższe świadczy dobitnie o przyznaniu embrionowi godności i podmiotowości, a co za tym idzie — o jego prawie do ochrony życia, a zatem o istniejącym w systemie prawnym zakazie niszczenia tego życia, który to zakaz (w myśl preambuły Konstytucji RP i jej art. 31 ust. 2) został skierowany do wszystkich, a nie tylko do władz publicznych.

Dodatkowym wsparciem przedstawionej tu argumentacji jest przepis art. 3 ust. 2 pkt 1 u.r.p.d., zgodnie z którym „Rzecznik działa na rzecz ochrony praw dziecka, w szczególności: prawa do życia i ochrony zdrowia [...]”. Skoro dzieckiem w rozumieniu ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka jest także istota poczęta, lecz jeszcze nienarodzona, zaś Rzecznik ma obowiązek strzec prawa do życia i ochrony zdrowia wszystkich dzieci w rozumieniu ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka, to również życia i zdrowia embrionu.

IV.2. Konstytucyjną ochronę embrionów ludzkich realizują także przepisy wielu innych ustaw zwykłych, w tym ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (Dz.U. z 2011 r. nr 277, poz. 1634)⁵⁸, ustawy z dnia 30 czerwca 2000 r. — Prawo własności przemysłowej⁵⁹ (Dz.U. z 2003 r. nr 119, poz. 1117) czy ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks karny⁶⁰ (Dz.U. z 2019 r. poz. 1950). Osobnego omówienia wymaga natomiast ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie

⁵⁸ Zgodnie z art. 26 ust. 1: „Udział w eksperymencie leczniczym kobiet ciężarnych wymaga szczególnie wnikliwej oceny związanego z tym ryzyka dla matki i dziecka poczętego”, zaś w myśl ust. 3 tego artykułu: „Dzieci poczęte, osoby ubezwłasnowolnione, żołnierze służby zasadniczej oraz osoby pozbawione wolności nie mogą uczestniczyć w eksperymentach badawczych”. Z przepisu tego wynika zatem jasno, że embrion ludzki jest chroniony przed działaniami eksperymentalnymi. Za naruszenie zaś przepisów komentowanej tu ustawy grozi lekarzom odpowiedzialność zawodowa. Warto również wspomnieć o mało znanym, jak się wydaje, przepisie § 2 rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 7 grudnia 2001 r. w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi (Dz.U. z 2001 r. nr 153, poz. 1783). W myśl tej regulacji za zwłoki ludzkie uważa się ciała osób zmarłych i dzieci martwo urodzonych bez względu na czas trwania ciąży, co nakłada na personel medyczny konieczność wydania rodzicom (na ich żądanie) zwłok dziecka zmarłego nawet na bardzo wczesnym etapie ciąży, w celu zapewnienia mu godnego pochówku. Przepisy tego rozporządzenia są kolejnym dowodem na upodmiotowienie embrionu ludzkiego i uszanowanie przez władze publicznie godności, jaka mu przysługuje.

⁵⁹ W myśl przepisu art. 93³: „Za wynalazek nie uważa się ciała ludzkiego, w różnych jego stadiach formowania się i rozwoju oraz zwykłego odkrycia jednego z jego elementów, włącznie z sekwencją lub częściową sekwencją genu”, a „za wynalazki biotechniczne, których wykorzystywanie byłoby sprzeczne z porządkiem publicznym lub dobrymi obyczajami w rozumieniu art. 29 ust. 1 pkt 1, lub moralnością publiczną” ustawa uważa w szczególności „sposoby klonowania ludzi”, „sposoby modyfikacji tożsamości genetycznej linii zarodkowej człowieka”, a także „stosowanie embrionów ludzkich do celów przemysłowych lub handlowych”. Przepis ten implementuje jedną z dyrektyw Unii Europejskiej, o której mowa jest w dalszej części niniejszego artykułu.

⁶⁰ W myśl art. 157a § 1: „Kto powoduje uszkodzenie ciała dziecka poczętego lub rozstrój zdrowia zagrożający jego życiu, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2”.

płodowi ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży⁶¹ [dalej: u.o.p.l.], jako że w debacie publicznej usłyszeć można niekiedy głosy, iż to właśnie przepisy tego aktu prawnego przemawiać mają przeciwko konstytucyjnej ochronie embrionów ludzkich, zwłaszcza w zakresie ich życia lub zdrowia, mimo że rzeczywistość prawna jest odmienna od przekonań osób głoszących takie twierdzenia.

W myśl art. 1 u.o.p.l.: „Prawo do życia podlega ochronie, w tym również w fazie prenatalnej w granicach określonych w ustawie”. Z przepisu tego wyraźnie wynika, że ludzki embrion ma prawo do ochrony życia. Co prawda, w przepisie tym ustawodawca podkreślił, iż ochronie podlega życie „w fazie prenatalnej” (co *prima facie* mogłoby sugerować, że chodzi o życie rozwijające się wyłącznie *in utero*), jednak nie ulega wątpliwości, że zaznaczenie to ma charakter wyłącznie przykładowy (na co wskazuje całościowa konstrukcja przepisu mówiącego o ochronie życia ludzkiego w ogólności, a także ten szczegółowy fragment przepisu, w którym dla wyróżnienia okresu prenatalnego użyto zwrotu „w tym również”). Przyczyną takiego sformułowania przepisu była chęć wskazania przypadków typowych, do których w polskich realiach lat dziewięćdziesiątych XX w. (kiedy konstruowano te przepisy) należało naturalne poczęcie i nieprzerwany rozwój dziecka w organizmie matki, zaś inne sposoby uzyskiwania nowego życia ludzkiego były bardzo rzadko stosowane.

Warto podkreślić, że przepis art. 1 u.o.p.l. stanowi, iż życie ludzkie jest co prawda chronione, ale „w granicach określonych w ustawie”. Sformułowanie to zostało pierwotnie wprowadzone ze względu na art. 4a komentowanej ustawy, który wskazuje przypadki i warunki dopuszczalności zakończenia życia poczętej istoty ludzkiej w celu przerywania istniejącej ciąży⁶². Przepis art. 1 u.o.p.l. należało jednak zawsze rozumieć w ten sposób, że życie ludzkie podlega co do zasady pełnej ochronie prawnej (pozytywny obowiązek ochrony życia), a w zakresie wskazanym w ustawie mogą istnieć od tego wyjątki (negatywny obowiązek ochrony życia), czego przykładem jest wspomniany wyżej art. 4a u.o.p.l. Inne rozumienie tej regulacji byłoby niekonstytucyjne jako stojące w sprzeczności z art. 38 Konstytucji RP. Aktualnie kwestia ta nie powinna jednak budzić sporów, ponieważ za sprawą wyroku Trybunału Konstytucyjnego przywołany wyżej fragment przepisu, uzależniający ochronę życia w fazie prenatalnej od „granic określonych w ustawie”, został wyeliminowany z polskiego systemu prawnego⁶³.

⁶¹ Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U. z 1993 r. nr 17, poz. 78.

⁶² Art. 4a ust. 1 u.o.p.l. stanowi, że: „Przerwanie ciąży może być dokonane wyłącznie przez lekarza, w przypadku gdy: 1) ciąża stanowi zagrożenie dla życia lub zdrowia kobiety ciężarnej, 2) badania prenatalne lub inne przesłanki medyczne wskazują na duże prawdopodobieństwo ciężkiego i nieodwracalnego upośledzenia płodu albo nieuleczalnej choroby zagrażającej jego życiu, 3) zachodzi uzasadnione podejrzenie, że ciąża powstała w wyniku czynu zabronionego”.

⁶³ „Zakaz naruszania życia ludzkiego, w tym życia dziecka poczętego, wynika z norm o charakterze konstytucyjnym. W takiej sytuacji ustawodawca zwykły nie może więc być uprawniony do decydowania o warunkach obowiązywania takiego zakazu, czyniąc tym samym normy konstytucyjne normami o charakterze warunkowym. Nie może w szczególności uzależniać go od regulacji zawartych w ustawach zwykłych. Stąd też sprzeczne z normami konstytucyjnymi jest stanowienie przez ustawodawcę zwykłego wszelkich takich regulacji, które prowadziłyby do jedynie warunkowego obowiązywania gwarancji konstytucyjnych” (*confer* wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 maja 1997 r. ...).

Analiza przepisów ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży wskazuje wyraźnie, że możliwość pozbawienia życia nienarodzonej istoty ludzkiej stanowi wyjątek od zasady (czego dowodzi chociażby zamknięty katalog przypadków, w jakich działanie takie może być przeprowadzone), co w odniesieniu do dużo bardziej liberalnej i nieobowiązującej już w Polsce ustawy z dnia 27 kwietnia 1956 r. o warunkach dopuszczalności przerywania ciąży⁶⁴ potwierdził Trybunał Konstytucyjny. W orzeczeniu z 15 stycznia 1991 r. Trybunał stwierdził, że: „Ustawa ta [tj. nieobowiązująca już ustawa o warunkach przerywania ciąży — M.R.] określa warunki dopuszczalności przerywania ciąży, a więc w swoim założeniu dotyczy sytuacji, które powinny być wyjątkowym legalizowaniem zachowania z reguły bezprawnego. Dlatego też traktuje się te przepisy w doktrynie prawa karnego jako określające kontratyp, czyli okoliczność wyłączającą bezprawność czynu [...]. Nie można uznać za trafne stanowiska Rzecznika Praw Obywatelskich, przyjmującego, że istnieje wolność kobiety do przerywania ciąży ograniczona ustawą z 27 kwietnia 1956 r. o warunkach dopuszczalności przerywania ciąży. Stan prawny jest wręcz odwrotny. Pierwotny jest zakaz przerywania ciąży, a ustawa określa jedynie warunki dopuszczalności odstępstwa od tego zakazu”⁶⁵.

Przedstawione wyżej uwagi TK zachowują aktualność w odniesieniu do obecnie obowiązujących i dużo bardziej restrykcyjnych przepisów ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży. Jeśli natomiast u niektórych osób w Polsce pojawiają się w tym zakresie pewne wątpliwości, to nie wynikają one z przesłanek normatywnych, lecz terminologicznych. Obecnie obowiązująca ustawa o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży nazywana jest bowiem dość powszechnie w mediach „ustawą antyaborcyjną”. Używanie tego pojęcia może u odbiorcy wywołać mylne wrażenie, że gdyby ustawy takiej nie było, to aborcja byłaby w pełni dopuszczalna, w myśl zasady „co nie jest zakazane, to jest dozwolone”⁶⁶. Rozumowanie takie, o czym już była mowa wyżej, należy odrzucić, ponieważ ochrona życia i zdrowia ludzkiego w każdej fazie rozwoju nie jest zagadnieniem indyferentnym prawnie, lecz konkretnie unormowanym w przepisach polskiego porządku prawnego. Życie i zdrowie dziecka jest chronione od poczęcia, zaś wszelkie odstępstwa od tej zasady (takie jak uczynione przepisami ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży) mogą być dokonywane wyjątkowo, wyłącznie w trybie ustawowym i tylko

⁶⁴ Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U. z 1956 r. nr 12, poz. 61.

⁶⁵ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 15 stycznia 1991 r. ...

⁶⁶ Przepisy ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży są natomiast słusznie nazywane w Polsce „ustawą antyaborcyjną”, jeśli weźmie się pod uwagę, że zastąpiły one poprzednio obowiązującą ustawę z 1956 r., w ramach której możliwości dokonywania przez kobietę aborcji były bardzo szerokie. Z tego punktu widzenia obecnie obowiązującą ustawę można traktować jak „ustawę antyaborcyjną”, ponieważ podniosła ona znacznie standard ochrony dziecka poczętego i oparta została na zupełnie odmiennej od dawnego stanu prawnego aksjologii, co jednak jest w pełni zrozumiałe, biorąc pod uwagę Konstytucję RP.

przy spełnieniu pozostałych warunków określonych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, z uwzględnieniem ponadto wypracowanych w orzecznictwie TK zasad proporcjonalności i adekwatności. Swoją drogą wydaje się, że przepisy art. 4a ust. 1 pkt 2 i 3 nie spełniają tych kryteriów⁶⁷, zaś przepis art. 4a ust. 1 pkt 1 z uwagi na przyjmowaną w systemie prawnym instytucję stanu wyższej konieczności można uznać za zbędny.

Na zakończenie tego wątku warto nadmienić, że na obowiązek ochrony życia ludzkiego przed narodzeniem wskazuje już sam tytuł komentowanej ustawy: „o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży”. Ustawa ta potwierdza zatem, iż embrionowi ludzkiemu przysługuje prawna ochrona życia, choć należy podkreślić, że poza tym ogólnym wnioskiem w zasadzie nic więcej z niej nie wynika, jeżeli chodzi o ochronę embrionów poczętych *in vitro* i nieprzetrasferyowanych do ciała kobiety. Ustawa ta reguluje bowiem przede wszystkim uprawnienia matki i dziecka, które już rozwija się w jej łonie, nie zaś dzieci, które zostały poczęte *in vitro* i niewszczone do macicy. Potwierdzeniem tego jest przepis art. 4a, który informuje o warunkach przerywania ciąży, a zatem stanu, w jakim znajduje się kobieta i rozwijające się w jej łonie dziecko. Jak już jednak była mowa, nie oznacza to bynajmniej, że embrionom nieznajującym się „w okresie ciąży”⁶⁸ nie przysługuje prawna ochrona życia, zdrowia i godności również w ramach komentowanej ustawy. Ochrona taka przysługuje im w tym samym stopniu, co jest konsekwencją przyjmowanego powszechnie założenia o racjonalności aksjologicznej polskiego prawodawcy. Pogląd taki potwierdza przywołane w dalszej części niniejszego artykułu orzecznictwo europejskich trybunałów, ale także cytowane już wcześniej orzecznictwo polskiego Trybunału Konstytucyjnego⁶⁹.

IV.3. Ze względu na osadzenie poruszanych w niniejszym artykule zagadnień na tle procedury *in vitro* osobnego omówienia wymaga ustawa o leczeniu niepłodności [dalej: u.l.n.], która uszczegóławia zakres ochrony embrionów ludzkich wytworzonych podczas realizacji procedury wspomaganego rozrodu. Ze względu na ograniczenia wydawnicze obszerne referowanie jej treści nie jest możliwe. Za wystarczające należy jednak uznać wskazanie przepisów odnoszących się do sposobu postępowania z embrionami ludzkimi przez służby medyczne.

Analiza przepisów ustawy o leczeniu niepłodności prowadzi do wniosku, że ustawodawca uznaje zasadniczo istnienie szczególnego statusu moralnego zarodków ludzkich

⁶⁷ Confer M. Zubik, *Problem aborcji na świecie w dokumentach i orzecznictwie sądowym*, Warszawa 1997, s. 10–11.

⁶⁸ W większości artykułów naukowych z zakresu embriologii wskazuje się, że okres ciąży u ludzi zaczyna się już w momencie zapłodnienia komórki jajowej, a nie np. jej zagnieżdżenia w ścianie macicy (vide np. A.M. Jukic, D.D. Baird, C.R. Weinberg, D.R. McConnaughey, A.J. Wilcox, *Length of Human Pregnancy and Contributors to Its Natural Variation*, „Human Reproduction” 2013, vol. 28, nr 10, s. 2848 i n.), jednak w przypadku zapłodnienia w drodze procedury *in vitro* okres ten rozpoczyna się dopiero po jej implementacji w macicy (vide materiały The American College of Obstetricians and Gynecologists, na które powołuje się także Światowa Organizacja Zdrowia, <<https://www.acog.org/>>, dostęp 7 II 2020).

⁶⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 maja 1997 r. ...

(definiowanych jednak dość instrumentalnie, językiem wyłącznie biotechnologicznym, jako grupa komórek powstałych w wyniku pozaustrojowego połączenia się żeńskiej i męskiej komórki rozrodczej, od zakończenia procesu kariogamii do chwili zagnieżdżenia się w śluzówce macicy⁷⁰) i szanuje ten status poprzez objęcie ich, w przeciwieństwie do komórek rozrodczych, wzmożoną ochroną prawną (mimo wszystko niewystarczającą z perspektywy wymogów konstytucyjnych, o czym dalej). Wskazuje na to chociażby proste porównanie przepisu art. 19 komentowanej ustawy, zgodnie z którym dawca niewykorzystanych medycznie komórek rozrodczych może w każdym czasie żądać ich zniszczenia lub przekazać je na cele badawcze, zaś w przypadku zarodków ludzkich ustawodawca nie zezwala na takie zachowanie. Wręcz przeciwnie, przepis art. 23 ust. 3 tego samego aktu prawnego stanowi, że niszczenie zarodków ludzkich nieprzeniesionych do organizmu biorczyni jest niedopuszczalne, zaś art. 83 u.l.n. wprowadza za takie zachowania surową odpowiedzialność karną (kara pozbawienia wolności od 6 miesięcy do 5 lat). Wspomniane wyżej zróżnicowanie ochrony wynika z różnicy ontycznej między gametami (część/wytwór organizmu ludzkiego) oraz człowiekiem w zarodkowym stadium rozwoju (inny organizm, inny genotyp).

Problem polega na tym, że wskazana wyżej ochrona życia zarodków dotyczy tylko tych, które według ustawy są „zdolne do prawidłowego rozwoju”, co oznacza, że spełniają łącznie następujące warunki: tempo i sekwencja podziału komórek, stopień rozwoju w odniesieniu do wieku zarodka oraz budowa morfologiczna uprawdopodobniają prawidłowy ich rozwój, a w dodatku nie stwierdzono u nich wady, która skutkowałaby ciężkim i nieodwracalnym upośledzeniem albo nieuleczalną chorobą (art. 23 ust. 2 u.l.n.). Ustawodawca zatem nie tylko dopuszcza dokonywanie tzw. selekcji zarodków (zwanej w akcie prawnym ich „testowaniem” oraz „preimplantacyjną diagnostyką genetyczną”), ale także pozwala niszczyć te z nich, które — mówiąc w pewnym uproszczeniu — „nie roją”. Taka regulacja, choć w opinii piszącego te słowa niezgodna z Konstytucją RP, odzwierciedla tę samą logikę, którą kierował się ustawodawca, tworząc przepis dopuszczający w podobnych okolicznościach aborcję (por. art. 4a ust. 1 pkt 2 u.o.p.l.).

Na uwagę zasługuje również art. 23 ust. 1 u.l.n., w myśl którego zarodki (których może być co do zasady sześć — por. art. 9 ust. 2 komentowanej ustawy) powinny być przechowywane „w warunkach zapewniających ich należytą ochronę do czasu ich przeniesienia do organizmu biorczyni”. To kolejna regulacja potwierdzająca, jak się wydaje, szacunek ustawodawcy do życia i zdrowia embrionów ludzkich. W praktyce jednak ich przeniesienie do organizmu biorczyni może w ogóle nie wystąpić (ze względu na szeroko rozpowszechnione dawstwo zarodków), ponadto jedną z metod ich przechowywania jest mrożenie, które — jak pokazują międzynarodowe badania naukowe — może

⁷⁰ Użycie takiego „technicznego” języka wydaje się wynikać z faktu, że mowa tu o zarodku biorącym udział w złożonych procesach biotechnologicznych, co wymusza na ustawodawcy precyzję wypowiedzi formułowanych w języku nauk medycznych. Użycie takiego języka nie może być zatem interpretowane jako negujące status ontyczny zarodka, a w szczególności ustalenia wynikające z aktów o wyższej randze prawnej niż komentowana tu ustawa (np. z Konstytucji RP).

stanowiąc dla zarodków śmiertelne zagrożenie⁷¹. Mamy tutaj zatem do czynienia z istotną rozbieżnością między deklaracjami ustawodawcy a praktyką. Z jednej zatem strony za potwierdzone można uznać twierdzenie, iż ustawodawca szanuje życie i zdrowie embrionów ludzkich, a z drugiej — że czyni to z wykorzystaniem nieskutecznych metod.

Wreszcie warto wspomnieć o art. 28 ust. 1 u.l.n., w którym ustanowiony został zakaz odpłatnego zbywania i nabywania zarodków, a także pośredniczenia w tego typu transakcjach, obwarowany dodatkowo odpowiedzialnością karną (por. art. 76 i 79 komentowanej ustawy). Zakaz handlu embrionami ludzkimi stanowi światowy standard (obowiązuje on m.in. w Albanii, Andorze, Austrii, Belgii, Chorwacji, Cyprze, Czechach, Danii, Estonii, Finlandii, Francji, Grecji, Gruzji, Hiszpanii, Holandii, Islandii, Izraelu, Litwie, Łotwie, Niemczech, Norwegii, Portugalii, Rosji, Rumunii, Serbii, Słowacji, Szwajcarii, Szwecji, Turcji, Węgrzech i Włoszech), a wyłamują się z niego jedynie nieliczne państwa (np. w Kanadzie istnieje możliwość kontrolowanego obrotu embrionami ludzkimi)⁷².

V. Międzynarodowy i europejski system ochrony praw człowieka jako wsparcie dla konstytucyjnej ochrony embrionów ludzkich w polskim systemie prawnym

Świadomość potrzeby objęcia wzmożoną ochroną prawną nienarodzonych istot ludzkich dojrzewiała w środowisku międzynarodowym powoli, jednak wciąż daje się zaobserwować permanentne podnoszenie jej standardów w dokumentach ponadnarodowych i orzecznictwie europejskich organów sprawiedliwości. Wskazać tu należy przede wszystkim następujące regulacje prawne: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych⁷³, Konwencję o prawach dziecka⁷⁴ [dalej: KPD], Kartę Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁷⁵ [dalej: KPP], a także Europejską Konwencję

⁷¹ Niektóre badania wskazują nawet, że aż 50% embrionów poddanych rozmrożeniu po kriokonserwacji ginie — szerzej *vide* T. El-Toukhy, Y. Khalaf, K. Al-Darazi, V. Andritsos, A. Taylor, P. Braude, *Effect of Blastomere Loss on the Outcome of Frozen Embryo Replacement Cycles*, „Fertility and Sterility” 2003, vol. 79, nr 5, s. 1106–1111. Niekiedy, chcąc zaprzeczyć tym doniesieniom, podaje się, że badania naukowe nie wykazały pogarszania się jakości zarodków związanego z czasem ich przechowywania (tak m.in. R. Riggs, J. Mayer, D. Dowling-Lacey, T.F. Chi, E. Jones, S. Oehninger, *Does Storage Time Influence Post-thaw Survival and Pregnancy Outcome? An Analysis of 11,768 Cryopreserved Human Embryos*, „Fertility and Sterility” 2010, vol. 93, nr 1, s. 109–115. Z tego — być może prawdziwego — twierdzenia nie wynika jednak, że nie dochodzi do ich zwiększonej śmiertelności podczas samego procesu zamrażania.

⁷² *Vide Przepisy prawne dotyczące zapłodnienia pozaustrojowego obowiązujące w wybranych krajach*, Warszawa 2015, *passim*.

⁷³ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. nr 38, poz. 167.

⁷⁴ Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz.U. z 1991 r. nr 120, poz. 526.

⁷⁵ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r., Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012, s. 1.

Praw Człowieka⁷⁶. Należy przy tym podkreślić, że dokumenty te nie określają wprost, kiedy zaczyna się prawna ochrona życia ludzkiego⁷⁷. Wszystkie one wskazują jednak prawo do ochrony życia jako fundament systemu ochrony praw człowieka i najważniejsze dobro chronione prawnie⁷⁸.

Podane wyżej akty zostały przez Polskę ratyfikowane i z mocy przepisu art. 9 i 91 Konstytucji RP stanowią część polskiego systemu ochrony praw człowieka. Prawa człowieka mają natomiast charakter podstawowy i uniwersalny, toteż sposób ich rozumienia w środowisku ponadnarodowym nie jest bez znaczenia dla sposobu ich pojmowania w kontekście polskiej konstytucji. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że w tym przypadku dochodzi do szczególnego, aczkolwiek tylko częściowego wyjątku, polegającego na tym, że ustanowiony w polskiej konstytucji krajowy system ochrony praw człowieka może być interpretowany przez pryzmat międzynarodowych i europejskich aktów prawnych o fundamentalnym i historycznym dla Europy i świata znaczeniu, mimo że formalnie nie zajmują one najwyższego miejsca w hierarchii polskich źródeł prawa.

Z literalnego punktu widzenia najsłabiej spośród przywołanych regulacji międzynarodowych życie ludzkie wydaje się chronić Europejska Konwencja Praw Człowieka, gdzie art. 2 ust. 1 stanowi, że: „Prawo każdego człowieka do życia jest chronione przez ustawę. Nikt nie może być umyślnie pozbawiony życia, wyjąwszy przypadki wykonania wyroku sądowego, skazującego za przestępstwo, za które ustawa przewiduje taką karę”. Językowo przepis ten ogranicza się do ochrony życia ludzkiego wyłącznie w przypadkach, kiedy zamach na to życie dokonywany jest w sposób umyślny. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka [dalej: ETPCz] dokonało w praktyce wykładni rozszerzającej tego przepisu, uznając za bezprawne również przypadki, kiedy zamach na życie ludzkie jest dokonywany w sposób nieumyślny⁷⁹.

Analizując orzecznictwo ETPCz, można też stwierdzić, że kwestie związane z początkiem ochrony życia ludzkiego oraz poziomem tej ochrony w porządku krajowym zarówno co do życia poczętego w sposób naturalny⁸⁰, jak i sztuczny⁸¹ Trybunał pozostawia zasadniczo w zakresie uznania państwa, gdyż — jak twierdzi — różnorodność i pluralizm są jednym z fundamentów Europy. Kapitałnym przykładem takiego podejścia jest wydany niemal jednomyślnie (stosunkiem głosów 16 do 1) wyrok ETPCz⁸²,

⁷⁶ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284.

⁷⁷ Confer A. Redelbach, *Natura praw człowieka. Strasburskie standardy ich ochrony*, Toruń 2001, s. 165.

⁷⁸ Confer wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie McCann i inni vs. Zjednoczone Królestwo z 27 września 1995 r., skarga nr 18984/91.

⁷⁹ Confer wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Kathleen Stewart vs. Zjednoczone Królestwo z 10 lipca 1984, skarga nr 10042/82.

⁸⁰ Confer wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Vo vs. Francja z 8 czerwca 2004 r., skarga nr 53924/00.

⁸¹ Confer wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Evans vs. Wielka Brytania z 10 kwietnia 2007 r., skarga nr 6339/05.

⁸² Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Parrillo vs. Włochy z 27 sierpnia 2015 r., skarga nr 46470/11.

w którym Wielka Izba Trybunału uznała, że nadliczbowe zarodki wytworzone w drodze procedury *in vitro* nie stanowią własności skarżącej i nie może ona, wbrew włoskiemu prawu, dowolnie nimi dysponować, w tym m.in. przekazać ich na cele badań naukowych. Trybunał stwierdził przy tej okazji, że jeśli chodzi o przepisy chroniące embriony ludzkie, to poszczególnym państwom przysługuje w tym zakresie szeroki margines decydowania o stopniu ich ochrony.

Z orzecznictwa ETPCz nie wynika również, że kobietom przysługuje generalne podmiotowe prawo do aborcji, choć możliwości jej dokonania przez kobietę w sytuacji, kiedy ciąża stanowi istotne zagrożenie dla jej życia lub zdrowia, zostało przez Trybunał zaakceptowane, pod warunkiem jednak, że prawo danego kraju dopuszcza taką ewentualność⁸³. Nie chodzi tu zatem o prawo do aborcji, lecz prawo do skorzystania z możliwości, które daje system prawny danego państwa (o ile daje)⁸⁴. Warto jednak podkreślić, że Trybunał stwierdził również, iż gwarancja ochrony życia prywatnego kobiety musi być rozpatrywana w odniesieniu do innych kolidujących z nią praw i wolności, włączając w to prawa i wolności „nienarodzonego”⁸⁵. Ponadto ETPCz wielokrotnie wskazywał, iż niezależnie od stopnia ochrony życia ludzkiego oraz początków takiej ochrony w porządku krajowym, przepisy Europejskiej Konwencji Praw Człowieka nakładają na państwa-strony zobowiązanie podjęcia wszelkich rozsądnie koniecznych środków w celu zapobieżenia przypadkom pozbawiania istot ludzkich życia we wszelkich okolicznościach, zarówno ze strony władz publicznych, jak i jednostek prywatnych⁸⁶.

Nadto w przywołanym już wyżej orzeczeniu w sprawie *Evans vs. Wielka Brytania* Trybunał w Strasburgu stwierdził, że w przypadku spraw dotyczących embrionów powstałych *in vitro* należy stosować te same zasady konwencyjne, które zostały wypracowane przy rozstrzyganiu spraw kobiet ciężarnych. Innymi słowy, zakres ochrony embrionu nie zmienia się w zależności od tego, czy rozwija się on *in vivo*, czy *in vitro*⁸⁷. Nie zmienia to jednak faktu, że ochrona ta jest w dużym stopniu uzależniona od przepisów porządku krajowego, ponieważ — jak stwierdził dalej ETPCz — nieprzyznanie przez państwo embrionom ludzkim poczętym *in vitro* prawa do ochrony życia nie jest

⁸³ *Vide* I.J. Biśta, *Zasada poszanowania godności człowieka i jej wpływ na interpretację konstytucyjnego uregulowania praw i wolności jednostki*, [w:] *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I: *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki RP*, red. M. Jabłoński, Warszawa 2010, s. 335 i n.; T. Jasudowicz, *Prawo do życia*, [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, Toruń 2010, s. 269 i n. *Confer* też J. Kondratiewa-Bryzik, *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Warszawa 2009, *passim*.

⁸⁴ *Confer* wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Tysiiąc vs. Polska* z 20 marca 2007 r., skarga nr 5410/03.

⁸⁵ *Confer* wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *A., B. i C. vs. Irlandia* z 16 grudnia 2010 r., skarga nr 25579/05.

⁸⁶ *Confer* wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Mastromatteo vs. Włochy* z 24 października 2002 r., skarga nr 37703/97 oraz wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *McKerr vs. Zjednoczone Królestwo* z 4 maja 2001 r., skarga nr 28883/95.

⁸⁷ Szerzej na ten temat *vide* artykuł J. Kondratiewy-Bryzik znajdujący się pod adresem <<http://www.prawoimedycyna.pl/index.php?str=artykul&id=113>>, dostęp 26 V 2019.

sprzeczne z art. 2 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, lecz pozostaje w zakresie uznania państwa.

Nieco bardziej, choć również nie wprost, wydaje się życie istot nienarodzonych chronić Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych. Zgodnie z art. 6 ust. 1 tego dokumentu: „Każda istota ludzka ma przyrodzone prawo do życia. Prawo to powinno być chronione przez ustawę. Nikt nie może być samowolnie pozbawiony życia”. W ust. 5 tego samego artykułu znalazł się natomiast zapis, że: „Wyrok śmierci nie będzie wydany w odniesieniu do przestępstw popełnionych przez osoby w wieku poniżej 18 lat i nie będzie wykonywany w stosunku do kobiet ciężarnych”. Na uwagę zasługują zatem dwie kwestie. Po pierwsze, użycie w dokumencie sformułowania „każda istota ludzka” zamiast np. „każdy”, „człowiek”, „osoba” itp. Po drugie, znamienne jest to, że kara śmierci w myśl postanowień Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych nie będzie wykonywana na kobietach w ciąży, co bez wątpienia jest motywowane w pierwszej kolejności ochroną życia dziecka nienarodzonego, nie zaś jego matki, która w innych okolicznościach zostałaby na taką karę skazana. Przedstawione wyżej przepisy sugerują, że życie ludzkie zostało w ramach standardów wyznaczonych przez Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych objęte ochroną jeszcze przed narodzeniem⁸⁸. Wskazuje na to również wstęp do tego aktu prawnego, w którym znalazło się stwierdzenie, że prawa i wolności wynikające z Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych dotyczą nie tylko ludzi już narodzonych czy poczętych w sposób naturalny, ale „wszystkich członków wspólnoty ludzkiej”.

Najwyraźniej ochronę dzieci poczętych, lecz jeszcze nienarodzonych wyrażają przepisy Konwencji o prawach dziecka oraz jej preambuła. We wstępie do tego aktu prawnego mowa jest m.in. o prawach „wszystkich członków rodziny ludzkiej” oraz o godności i wartości „jednostki ludzkiej”. Ponadto w preambule pojawia się stwierdzenie: „dziecko, z uwagi na swoją niedojrzałość fizyczną oraz umysłową, wymaga szczególnej opieki i troski, w tym właściwej ochrony prawnej, zarówno przed, jak i po urodzeniu”. Już zatem sam wstęp do konwencji wskazuje, że dzieckiem w jej rozumieniu jest również istota poczęta, lecz jeszcze nienarodzona. Następnie w art. 1 KPD zawarta jest definicja legalna pojęcia „dziecka”, zgodnie z którą oznacza ono „każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat [...]”. Jak podkreśla się w literaturze przedmiotu, przepis ten sugeruje, że chodzi również o dzieci nienarodzone⁸⁹, co w kontekście przytoczonych wyżej fragmentów preambuły jest poglądem w pełni uprawnionym. W art. 6 ust. 1 KPD znajduje się natomiast stwierdzenie, iż „Państwa-Strony uznają, że każde dziecko ma niezbywalne prawo do życia”.

Na zakończenie warto wskazać art. 2 i 3 KPP. Pierwszy z nich w stosunku do omówionych wyżej standardów ochrony życia niewiele już wnosi, zawiera bowiem ogólne stwierdzenie, że: „Każdy ma prawo do życia”. Na szczególną uwagę zasługuje

⁸⁸ Confer I.J. Biśta, *op. cit.*, s. 345 i n.; T. Jasudowicz, *op. cit.*, s. 282 i n.

⁸⁹ Confer R. Grabowski, *op. cit.*, s. 118.

natomiast druga z tych regulacji, w myśl której: „Każdy ma prawo do poszanowania jego integralności fizycznej i psychicznej” (ust. 1), zaś „W dziedzinach medycyny i biologii muszą być szanowane w szczególności: swobodna i świadoma zgoda osoby zainteresowanej, wyrażona zgodnie z procedurami określonymi przez ustawę; zakaz praktyk eugenicznych, w szczególności tych, których celem jest selekcja osób; zakaz wykorzystywania ciała ludzkiego i jego poszczególnych części jako źródła zysku; zakaz reprodukcyjnego klonowania istot ludzkich” (ust. 2). Biorąc pod uwagę, że postanowienia Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej w zakresie właściwości prawa europejskiego są wiążącym Polskę unormowaniem, można z całą pewnością stwierdzić, iż klonowanie reprodukcyjne i handlowanie zarodkami jest w Polsce absolutnie zakazane. Wątpliwości w kontekście tego przepisu może także budzić stosowana niekiedy w trakcie procedury *in vitro* selekcja zarodków ludzkich, która w założeniu ma cechy selekcji eugenicznej, ponieważ w oparciu o skomplikowaną analizę medyczną zmierza do wybrania (selekcji) embrionów ludzkich mających największe szanse przeżycia i prawidłowego rozwoju w ciele kobiety, z jednoczesnym zamrożeniem lub zniszczeniem pozostałych. Przepis art. 3 KPP zakazuje natomiast dokonywania szeroko pojętych praktyk eugenicznych (w tym „w szczególności” mających na celu selekcję osób — co warto podkreślić, biorąc pod uwagę ewentualny spór co do prawniczej definicji „osoby”) i, co ważne, zakazuje ich „w dziedzinach medycyny i biologii”, a zatem również w procedurze *in vitro*. O tym, że przepis art. 3 KPP dotyczy także procedur reprodukcyjnych, świadczy chociażby fakt, iż w myśl tego przepisu zakazane jest reprodukcyjne klonowanie istot ludzkich.

Warto też podkreślić, że częścią prawa wspólnotowego jest również dyrektywa 98/44/WE Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej z dnia 6 lipca 1998 r. w sprawie ochrony prawnej wynalazków biotechnologicznych (Dz. Urz. UE L 213 z 30.07.1998). W myśl art. 5 ust. 1 dyrektywy: „ciało ludzkie, w różnych jego stadiach formowania się i rozwoju oraz zwykłe odkrycie jednego z jego elementów, włącznie z sekwencją lub częściową sekwencją genu, nie może stanowić wynalazków posiadających zdolność patentową”. W art. 6 dyrektywy znalazł się zapis, że: „Wynalazki uważa się za niemające zdolności patentowej w przypadku, gdy ich handlowe wykorzystanie byłoby sprzeczne z porządkiem publicznym lub dobrymi obyczajami” (§ 1), toteż za niemające zdolności patentowej uznane zostały w szczególności „sposoby klonowania ludzi”, „sposoby modyfikowania tożsamości genetycznej linii zarodkowej człowieka” czy też „wykorzystanie embrionów ludzkich do celów przemysłowych lub handlowych” (§ 2). W zamieszczonej w motywach dyrektywy uwadze nr 40 wskazano, iż „istnieje zgoda we Wspólnocie, że interwencje w ludzką linię zarodkową oraz klonowanie ludzi narusza porządek publiczny oraz dobre obyczaje”, zaś w uwadze nr 38 podkreślono, że „z pewnością wyłączona jest możliwość udzielania patentu na sposoby, których wykorzystywanie narusza godność człowieka, takie jak sposoby wytwarzania chimer z komórek zarodkowych ludzi i zwierząt”.

Warto też nadmienić, że zdaniem Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości [dalej: ETS] ciało ludzkie, także w okresie prenatalnym, nie ma zdolności patentowej, co wy-

nika z przysługującej embrionowi godności, która zakazuje przedmiotowego traktowania człowieka⁹⁰. Embrionem zaś zdaniem ETS jest każda ludzka komórka jajowa, od momentu jej zapłodnienia, a także niezapłodniona ludzka komórka jajowa, w którą wszczepiono jądro komórkowe pochodzące z dojrzałej komórki ludzkiej, jak również niezapłodniona ludzka komórka jajowa, która została pobudzona do podziału i dalszego rozwoju w drodze partenogenezy⁹¹. W tym ostatnim orzeczeniu ETS potwierdził, że wykorzystywanie embrionów ludzkich do celów badań naukowych jest wyłączone ze zdolności patentowej. Ponadto wskazał, że zdolność patentowa wynalazku zostaje wyłączona, gdy wdrożenie danej metody wymaga uprzedniego zniszczenia embrionów ludzkich lub użycia ich jako materiału wyjściowego⁹².

VI. Dokumenty o charakterze *soft-law* i nieratyfikowana konwencja bioetyczna

Przedstawione powyżej międzynarodowe standardy ochrony prawa do życia, zdrowia i godności embrionów ludzkich znajdują potwierdzenie w dokumentach o charakterze *soft-law*, czyli w niemających wiążącego charakteru rekomendacjach i rezolucjach organizacji międzynarodowych, a także w aktach prawnych, których Polska co prawda nie ratyfikowała, ale które dobrze ukazują podejście społeczności międzynarodowej do zagadnień biomedycznych.

Na uwagę zasługuje w szczególności rekomendacja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nr 1046 (1986) w sprawie wykorzystywania embrionów i płodów ludzkich w celach diagnostycznych, terapeutycznych, naukowych, przemysłowych i handlowych, zgodnie z którą „z chwilą zapłodnienia komórki jajowej życie ludzkie rozwija się w procesie ciągłym i nie jest możliwe przeprowadzenie precyzyjnego rozróżnienia w toku pierwszych faz (embrionalnych) jego rozwoju”. W dalszej części rekomendacji można natomiast przeczytać, że „z uwagi na postęp naukowy, który umożliwia interwencję w rozwijające się życie ludzkie od momentu zapłodnienia, nagłym jest określenie zakresu jego ochrony prawnej”, a także że „embriony i płody ludzkie we wszelkich okolicznościach muszą być traktowane z poszanowaniem należnym ludzkiej godności”.

⁹⁰ Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w sprawie Holandia vs. Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej z 9 października 2001 r., sygn. akt C-377/98.

⁹¹ *Confer* wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w sprawie Oliver Brüstle vs. Greenpeace eV z 18 października 2011 r., sygn. akt C-34/10.

⁹² Warto tu jednak wskazać, że w wyroku Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w sprawie International Stem Cell Corporation vs. Comptroller General of Patents, Designs and Trade Marks z 18 grudnia 2014 r., sygn. akt C-364/13, uznano, że niezapłodniona ludzka komórka jajowa, która w drodze partenogenezy została pobudzona do podziału i rozwoju, nie stanowi „embrionu ludzkiego”, jeżeli zgodnie z aktualną wiedzą naukową nie ma ona jako taka wrodzonej zdolności rozwinięcia się w jednostkę ludzką. *Vide* także wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w sprawie Patrick Grégor Puppinc i inni vs. Komisja Europejska z 19 grudnia 2019 r., sygn. akt C-418/18 P.

W rekomendacji nr 1100 (1989) w sprawie wykorzystywania embrionów i płodów ludzkich w badaniach naukowych zaznaczono natomiast, że embrion i płód ludzki muszą być leczone „w warunkach odpowiadających godności ludzkiej”, a także, że „właściwym jest określenie ochrony prawnej, jaka winna być przyznana embrionowi ludzkiemu z chwilą, gdy ludzka komórka jajowa zostaje zapłodniona”. Ponadto w rekomendacji tej podkreślono, że „embrion ludzki — aczkolwiek przechodzi w swym rozwoju kolejne fazy, które różnymi terminami są oznaczone [...] i podlega postępującej dyferencjacji — tym niemniej utrzymuje ciągłość tożsamości biologicznej i genetycznej”.

Nie bez znaczenia jest również podpisana przez Polskę w 1999 r., ale z niezrozumiałych dotąd względów jeszcze nieratyfikowana, Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny (zwanej w skrócie Konwencją o prawach człowieka i biomedycynie⁹³ [dalej: KPCB]) wraz z jej protokołami dodatkowymi. Została ona uchwalona przez społeczność międzynarodową w ramach działalności Rady Europy w Oviedo w 1997 r. We wstępie do tego dokumentu znajduje się stwierdzenie, że Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny powstała ze względu na istniejące po stronie państw członkowskich Rady Europy oraz pozostałych sygnatariuszy przekonanie o konieczności „poszanowania istoty ludzkiej, zarówno jako jednostki, jak i przedstawiciela gatunku ludzkiego” oraz o istotnym znaczeniu „zapewnienia godności istocie ludzkiej”⁹⁴. Art. 1 KPCB zawiera stwierdzenie, że: „Strony niniejszej Konwencji chronią godność i tożsamość istoty ludzkiej i gwarantują każdej osobie, bez dyskryminacji, poszanowanie dla jej integralności oraz innych podstawowych praw i wolności wobec zastosowań biologii i medycyny”⁹⁵. W art. 2 KPCB można natomiast przeczytać, że: „Interes i dobro istoty ludzkiej przeważa nad wyłącznym interesem społeczeństwa lub nauki”⁹⁶.

Na uwagę w kontekście prowadzonych rozważań zasługują również art. 18, 21, 27 KPCB. W myśl art. 18 ust. 1 KPCB: „Jeżeli prawo zezwala na przeprowadzanie badań na embrionach *in vitro*, powinno ono zapewnić odpowiednią ochronę tym embrionom”, a w myśl przepisu ust. 2 tego artykułu: „Tworzenie embrionów ludzkich dla celów naukowych jest zabronione”. Przepis art. 21 KPCB stanowi zaś, że: „Ciało ludzkie i jego części nie mogą, same w sobie, stanowić źródła zysku”. Ponadto w art. 27 KPCB znalazło się postanowienie, że: „Żadnego z przepisów niniejszej Konwencji nie można interpretować jako ograniczającego albo w inny sposób naruszającego uprawnienia Strony do przyznania dalej idącej ochrony, w dziedzinie zastosowań biologii i medycyny, niż ochrona określona w niniejszej Konwencji”⁹⁷. Warto również zwrócić uwagę

⁹³ Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny, <https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/ETS164Polish.pdf>, dostęp 7 V 2020.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*.

na art. 1 ust. 1 Protokołu dodatkowego do Konwencji o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny w sprawie zakazu klonowania istot ludzkich, zgodnie z którym: „Wszelka interwencja mająca na celu powołanie do życia istoty ludzkiej genetycznie identycznej z inną istotą ludzką, żyjącą lub nieżyjącą, jest zabroniona”⁹⁸.

Z przytoczonych wyżej przepisów wynika zatem jasno, że w Konwencji o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny życie ludzkie chronione jest w każdym stadium rozwoju, niezależnie od tego, czy zostało poczęte *in vivo*, czy *in vitro*. Wskazuje na to również wydane do konwencji sprawozdanie wyjaśniające, które w interesującym nas zakresie omówiła m.in. Izabela Joanna Biśta, zaznaczając, iż: „Odnosnie do pojęcia «istota ludzka» [sprawozdanie wyjaśniające — M.R.] stwierdza, że powszechnie przyjętym jest, że godność ludzka i tożsamość gatunku ludzkiego zasługuje na poszanowanie «od zapoczątkowania życia». Z tego wynika, że istota ludzka powstaje właśnie w tym czasie”⁹⁹. Analizując art. 1 KPCB, autorka ta doszła do wniosku, że „godność i tożsamość w fazie prenatalnej stanowi podmiotowe prawo, a istota ludzka jest podmiotem a nie przedmiotem ochrony”¹⁰⁰. Warto też podkreślić, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby poszczególne państwa uregulowały powyższe kwestie w sposób bardziej restrykcyjny, w tym (jak wynika z art. 18 ust. 1 KPCB) całkowicie zakazały stosowania procedury *in vitro*.

VII. Zasady deontologii zawodów medycznych jako intuicje moralne oparte na konstytucyjnej aksjologii

Postanowienia chroniące życie ludzkie jeszcze przed narodzeniem zawiera ponadto obowiązujący polskie środowisko medyczne kodeks etyki lekarskiej¹⁰¹ [dalej: k.e.l.], a przekonanie o konieczności wzmocnienia takiej ochrony było niejednokrotnie wyrażane również przez środowiska lekarskie innych krajów europejskich. O prawdziwości tego ostatniego stwierdzenia świadczy chociażby stanowisko zajęte we Włoszech przez Krajowy Komitet Bioetyczny, który opracował 12 lipca 1996 r. dokument pod tytułem

⁹⁸ Protokół dodatkowy do Konwencji o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny w sprawie zakazu klonowania istot ludzkich, <https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/ETS168_Polish.pdf>, dostęp 7 V 2020.

⁹⁹ I.J. Biśta, *op. cit.*, s. 350. Tak również Europejski Trybunał Sprawiedliwości w cytowanym już wyroku w sprawie *Brüstle vs. Greenpeace*: „The context and aim of the Directive thus show that the European Union legislature intended to exclude any possibility of patentability where respect for human dignity could thereby be affected. It follows that the concept of ‘human embryo’ within the meaning of Article 6(2)(c) of the Directive must be understood in a wide sense”. I dalej: „any human ovum after fertilisation, any non-fertilised human ovum into which the cell nucleus from a mature human cell has been transplanted and any non-fertilised human ovum whose division and further development have been stimulated by parthenogenesis constitute a ‘human embryo’”.

¹⁰⁰ I.J. Biśta, *op. cit.*, s. 350.

¹⁰¹ Kodeks etyki lekarskiej, uchwała Nadzwyczajnego II Krajowego Zjazdu Lekarzy z dnia 14 grudnia 1991 r., <<https://nil.org.pl/dokumenty/kodeks-etyki-lekarskiej>>, dostęp 7 V 2020.

Tożsamość i status embrionu ludzkiego. Z dokumentu tego wynika, że „embrion, od momentu poczęcia, zasługuje na ochronę prawną przynależną osobie i nie może być redukowany wyłącznie do materiału biologicznego”¹⁰².

W myśl art. 39 k.e.l.: „Podejmując działania lekarskie u kobiety w ciąży, lekarz równocześnie odpowiada za zdrowie i życie jej dziecka. Dlatego obowiązkiem lekarza są starania o zachowanie zdrowia i życia dziecka również przed jego urodzeniem”. Zgodnie z art. 39a k.e.l.: „Lekarz nie może uczestniczyć w procedurach klonowania ludzi dla celów reprodukcyjnych lub terapeutycznych”. W myśl art. 45 ust. 2 k.e.l.: „Lekarzowi nie wolno przeprowadzać eksperymentów badawczych z udziałem człowieka w stadium embrionalnym”, zaś w myśl ust. 3 tego samego artykułu: „Lekarz może przeprowadzać eksperymenty lecznicze z udziałem człowieka w stadium embrionalnym tylko wtedy, gdy spodziewane korzyści zdrowotne w sposób istotny przekraczają ryzyko zdrowotne embrionów niepoddanych eksperymentowi leczniczemu”. Postanowienia te nie wymagają w zasadzie komentarza. Warto jedynie podkreślić, że obowiązkiem każdego lekarza i lekarza dentystry jest stosowanie zasad zawartych w kodeksie etyki lekarskiej, a za ich nieprzestrzeganie grozi w Polsce postępowanie z zakresu odpowiedzialności zawodowej.

VIII. Poglądy doktryny

Mając za sobą analizę dogmatycznoprawną, a także analizę rozstrzygnięć wydanych przez organy stosujące prawo, należy podkreślić, że pogląd o ochronie życia i zdrowia dziecka poczętego zarówno *in vitro*, jak i *in vivo*, a także przysługującej mu godności, w tym podmiotowości, jest podzielany przez znaczącą część przedstawicieli polskiej doktryny prawniczej¹⁰³.

¹⁰² *Identità e statuto dell'embrione umano*, <http://bioetica.governo.it/media/1902/p24_1996_identita_embrione_it.pdf>, dostęp 7 V 2020.

¹⁰³ *Vide m.in.* A. Zoll, *op. cit.*, s. 102 i n.; W. Wróbel, *Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Warszawa 2007, s. 20 i n.; T. Smyczyński, *Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Warszawa 2007, s. 16 i n.; R. Trzaskowski, *Opinia prawna na temat oceny cywilnoprawnych konsekwencji zmiany art. 38 Konstytucji RP (druk sejmowy nr 993)*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Warszawa 2007, s. 34 i n.; L. Bosek, *Opinia prawna dotycząca pytania, czy sprecyzowanie „od momentu poczęcia do naturalnej śmierci” obejmie ochronę życia ludzkiego powstającego ex utero oraz ochronę przeciwko interwencji w genomie ludzkim zmierzającej do osiągnięcia zmian genetycznych*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Warszawa 2007, s. 48 i n.; R. Grabowski, *op. cit.*, s. 179, 182, 192; P. Sarnecki, *op. cit.*, s. 2, 3, 7; J. Matwiejuk, *op. cit.*, s. 95; I.J. Biśta, *op. cit.*, s. 354, 355; M. Żelichowski, *Podmiotowość prawna człowieka w okresie życia embrionalno-płodowego*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 1997, vol. 1, nr 1, s. 103 i n.; Z. Czarnik, J. Gajda, *Ochrona prawna dziecka poczętego in vitro i pozostającego poza organizmem matki (uwagi de lege ferenda i de lege lata)*, „Nowe Prawo” 1990, nr 10–12, s. 104 i n.; M. Safjan, *Rozwój współczesnej medycyny i biologii a prawna ochrona dziecka poczętego*, „Studia Prawnicze” 1988, nr 3, s. 117 i n.; A. Grześkowiak, *Prawo karne wartości. Wybrane problemy*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. II, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 300;

Pozostała część doktryny albo nie zajmuje w tych sprawach wyraźnego stanowiska, albo żywi przekonanie, że życie ludzkie od momentu poczęcia podlega ochronie tylko jako wartość konstytucyjna, a embrionowi ludzkiemu nie przysługuje podmiotowe prawo do ochrony życia¹⁰⁴. Argumenty za takim stanowiskiem opierają się przede wszystkim na wykładni pojęć i instytucji uregulowanych w ustawach zwykłych, zwłaszcza w kodeksie karnym (jak np. argument, że nielegalne przerwanie ciąży nie jest uprzywilejowanym przestępstwem zabicia człowieka, tylko odrębnym rodzajem przestępstwa¹⁰⁵). Takie podejście samo w sobie jest jednak obciążone dużym ryzykiem popełnienia błędu i stanowi przejaw nieuszanowania pomocniczej roli tego rodzaju wykładni przy interpretacji przepisów Konstytucji RP, których pojęcia mają charakter autonomiczny względem pojęć (nawet tych samych) użytych w ustawach zwykłych. Pojawiający się też niekiedy argument, że przyznanie embrionowi ludzkiemu podmiotowego prawa do życia prowadziłoby do „trudnych do przewidzenia” i nieakceptowalnych społecznie konsekwencji prawnych, jak bezwzględny zakaz przerywania ciąży (nawet w sytuacji, gdyby jej kontynuacja stanowiła zagrożenie dla życia kobiety) bądź konieczność zastosowania wszystkich przepisów kodeksu karnego i innych aktów prawnych służących ochronie dóbr osobistych i praw majątkowych człowieka również

K. Wiak, *Pojęcie „człowiek” w polskim prawie karnym*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. II, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 1339, 1340; K. Niedzielska-Czyż, *Zapłodnienie in vitro: prawne i moralne aspekty*, [w:] *Rodzina w naukach prawnych. Zbiór studiów*, red. M. Tkaczuk, R. Jaworska-Stankiewicz, Szczecin 2012, s. 245 i n.; *Prawo wobec wyzwań współczesności*, t. VII, red. B. Guzik, N. Buchowska, P. Filipiak, P. Wiliński, Poznań 2011, s. 25 i n.; P. Krajewski, *Eugeniczna selekcja embrionów*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, Warszawa 2010, s. 67 i n.; D. Pietrzyk, *Godność osoby ludzkiej we współczesnej biomedycynie a system prawny*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, Warszawa 2010, s. 107 i n.; M. Brachowicz, *Prawo do dziecka?*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, Warszawa 2010, s. 119 i n.; M. Gałązka, *Problemy prawnej ochrony embrionów nadliczbowych*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, Warszawa 2010, s. 237 i n.; *eadem*, *Niemiecka ustawa o ochronie embrionów w kontekście polskiej debaty na temat zapłodnienia in vitro*, „Przegląd Sądowy” 2010, nr 4, s. 98 i n.; *eadem*, *Prawo francuskie wobec embrionu in vitro*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 6, s. 63 i n.; Ł. Piñciurek, *Życie ludzkie w początkowej fazie rozwoju a ochrona prawna*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, Warszawa 2010, s. 338 i n.; C. Starck, *Konstytucyjne granice wolności nauki na przykładzie zapłodnienia in vitro, terapii genetycznej i analizy genomów*, „Palestra” 1989, nr 10–12, s. 168 i n.; D. Dudek, *In vitro a Konstytucja*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012, s. 119 i n.; Z. Jancewicz, *Wybrane aspekty zagadnienia in vitro*, [w:] *Prawne, administracyjne i etyczne aspekty wychowania w rodzinie*, t. II, red. S. Bębas, E. Jasiuk, Radom 2011, s. 373 i n.; J. Haberko, K. Olszewski, *Moralne i prawne aspekty dążenia małżonków do posiadania dziecka w kontekście techniki zapłodnienia pozaustrojowego (in vitro)*, „Prawo i Medycyna” 2008, nr 1(26), s. 66 i n.

¹⁰⁴ E. Zielińska, *Konstytucyjna ochrona prawa do życia od momentu poczęcia (uwagi krytyczne do projektu zmiany art. 38 Konstytucji)*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 3, s. 5–11; W. Lang, *Opinia w sprawie zgodności z Konstytucją projektu ustawy o świadomym rodzicielstwie*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 6(65), s. 115 i n.; J. Ostojka, *O problemie podmiotowości prawnej embrionu in vitro*, „Prawo i Medycyna” 2012, nr 14(46), s. 84 i n. *Vide* też J. Hołówka, *Manipulacje na ludzkich zarodkach*, „Prawo i Medycyna” 2008, nr 1(26), s. 41 i n.

¹⁰⁵ Tak W. Lang, *op. cit.*, s. 115.

do embrionu¹⁰⁶ — jest całkowicie chybiony. Uznanie bowiem, że życie embrionu jest godne ochrony w tym samym stopniu co życie każdego człowieka, również jego własnej matki, nie przesądza jeszcze o sposobie rozstrzygnięcia sytuacji, gdy zachodzi konflikt tych równorzędnych wartości. Co więcej, wydaje się, że każda kobieta, choćby w ramach instytucji stanu wyższej konieczności, mogłaby z powodzeniem wybrać w takiej sytuacji ratowanie własnego życia i nie poniosłaby z tego względu żadnej odpowiedzialności karnej.

Krytyka zaprezentowanego powyżej stanowiska jest uzasadniona także z innych, fundamentalnych względów. Przede wszystkim nie sposób pogodzić tego poglądu z zasadą ochrony godności embrionu ludzkiego. Jak już wskazano, zasada ta została potwierdzona zarówno przez polskie, jak i europejskie organy wymiaru sprawiedliwości. Ma także silne umocowanie w warstwie normatywnej. Tymczasem trudno sensownie bronić poglądu, że embrionowi ludzkiemu nie przysługuje prawo do ochrony życia, i jednocześnie twierdzić, że przysługująca mu godność nie zostaje w takim przypadku drastycznie naruszona. Od zasady nienaruszalności i bezwarunkowości godności człowieka nie ma natomiast — o czym była mowa wcześniej — normatywnych wyjątków, a w szczególności nie jest nim przepis art. 31 ust. 3 Konstytucji RP.

Przeciwnicy prezentowanego tu poglądu mogliby jeszcze twierdzić, że życie embrionów podlega wszakże ochronie konstytucyjnej, ale nie ze względu na to, że embrion jest podmiotem prawa, lecz ze względu na to, że życie ludzkie jest wartością chronioną konstytucyjnie. Twierdzenie takie nadal jednak jest niespójne z faktem przysługiwania embrionowi ludzkiemu godności, o której mowa w art. 30 Konstytucji RP oraz z zasadą jej prawnej ochrony. Godność bowiem, o jakiej mowa w tym przepisie, realizująca się m.in. w zakazie przedmiotowego traktowania człowieka, może przysługiwać tylko istocie posiadającej podmiotowość. Twierdzenie, że embrion ludzki nie posiada podmiotowości, stałoby także w rażącej sprzeczności z przepisami ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka, a w szczególności z art. 3 ust. 1, w myśl którego RPD „podejmuje działania mające na celu zapewnienie dziecku pełnego i harmonijnego rozwoju, z poszanowaniem jego godności i podmiotowości”. Dzieckiem zaś w rozumieniu przepisów ustawy o Rzeczniku Praw Dziecka jest także istota ludzka jeszcze nienarodzona (art. 2 ust. 1).

Z punktu widzenia zakresu prawnej ochrony embrionów ludzkich w porządku konstytucyjnym najistotniejsze nie jest jednak rozstrzyganie powyższego sporu (choć zasada *in dubio pro vita humana* i zasada *in dubio pro dignitate* nakazywałyby jego rozstrzygnięcie na korzyść podmiotowości embrionu), lecz konsekwencje, do jakich prowadzi każde z tych stanowisk. Jeśli konsekwencją krytykowanego tu poglądu miałyby być stwierdzenie, że państwo nie ma prawnego obowiązku stworzenia embrionom ludzkim warunków zapewniających ich nieprzerwany i harmonijny rozwój, to mówienie o jakiegokolwiek ochronie życia ludzkiego, np. jako wartości konstytucyjnej, byłoby górnolotnym, ale w istocie pustym sloganem.

¹⁰⁶ Tak E. Zielińska, *Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Warszawa 2007, s. 5–6.

IX. Wnioski

Przeprowadzona w artykule analiza polskiej konstytucji, ustaw zwykłych, aktów prawa międzynarodowego i unijnego, a także innych źródeł odnoszących się pośrednio lub bezpośrednio do kwestii ochrony embrionów ludzkich daje możliwość wyciągnięcia wniosków ogólnych co do istniejącego w Polsce zakresu ich ochrony prawnej.

Przede wszystkim embrionowi ludzkiemu przysługuje godność człowieka, o której mowa w art. 30 Konstytucji RP, a co za tym idzie — posiada on w Polsce konstytucyjnie zagwarantowane prawo do ochrony tej godności i poszanowania jej przez władze publiczne. Nie jest on zatem tylko przedmiotem ochrony (zbiorem ludzkich komórek, takim jak tkanka czy organ), lecz podmiotem ochrony. Godność, o jakiej tu mowa, przysługuje od momentu powstania odrębnego organizmu ludzkiego, niezależnie od sposobu, w jaki do tego dojdzie, a w szczególności od chwili zapłodnienia komórki jajowej bądź od momentu wszczepienia w niezapłodnioną komórkę jajową jądra komórkowego pochodzącego z dojrzałej komórki ludzkiej, bądź od momentu pobudzenia niezapłodnionej komórki jajowej do podziału i dalszego rozwoju w drodze partenogenezy. Powyższe wyliczenie należy uznać za przykładowe choćby z tego względu, że już na obecnym etapie rozwoju biotechnologii nie można wykluczyć, iż do powstania odrębnego organizmu ludzkiego dojdzie w inny sposób, np. poprzez wykorzystanie komórek macierzystych pozyskanych z embrionów ludzkich znajdujących się w stadium blastocysty. Ponadto embrionowi ludzkiemu przysługuje podmiotowe prawo do ochrony życia i zdrowia, a także wolność od prowadzonych z jego udziałem eksperymentów, które to prawa i wolności są nierozdzielnie związane z posiadaną przez embrion ludzki godnością człowieka.

W doktrynie prawa konstytucyjnego stwierdza się powszechnie, że nawet tak fundamentalne prawa i wolności jednostki jak prawo do ochrony życia mogą podlegać limitowaniu na podstawie art. 31 ust. 3 Konstytucji RP¹⁰⁷. Zważywszy jednak na ścisły związek tego prawa z nienaruszalną i niepodlegającą ograniczeniom godnością człowieka, a także z uwagi na to, że jego „ograniczenie” polega w tym przypadku na dopuszczeniu do możliwości pozbawienia istoty ludzkiej życia (choćby tylko w bardzo wąskim katalogu przypadków), pogląd taki wydaje się mocno dyskusyjny. Gdy dochodzi bowiem do kolizji w rodzaju „życie za życie”, nie wydaje się, aby ustawodawca bez pogwałcenia godności człowieka mógł rozstrzygać, które życie zasługuje w danym przypadku na ochronę. Ustawodawca może jedynie regulować następstwa tego rodzaju sytuacji, np. wyłączając odpowiedzialność prawną wobec osoby, która ratując swoje życie, pozbawia życia kogoś innego. W takim przypadku trudno jednak mówić o ograniczeniu prawa do ochrony życia z mocy art. 31 ust. 3 Konstytucji RP.

Nawet przyjmując powszechną optykę co do możliwości ograniczenia przez ustawodawcę również tak fundamentalnych praw jednostki jak prawo do ochrony życia, należy uznać, że może się to dokonać w sytuacjach absolutnie koniecznych, ze względu

¹⁰⁷ L. Bosek, *Gwarancje godności ludzkiej...*, s. 78.

na ratowanie dobra o charakterze co najmniej równorzędnym względem poświęcanego, wyłącznie w trybie ustawowym i przy spełnieniu dalszych przesłanek z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, a także z zachowaniem wypracowanych w orzecznictwie TK zasad proporcjonalności i adekwatności. Ponadto takie ograniczenie prawa do ochrony życia nie może naruszać jego istoty (art. 31 ust. 3 *in fine*), czyli pewnego fundamentu (rdzenia, jądra), które powinno pozostawać w stanie wolnym od ingerencji ustawodawcy nawet wtedy, gdy owa ingerencja służyć ma ochronie wartości wskazanych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP¹⁰⁸. Zdaniem TK naruszenie istoty prawa nastąpiłoby, gdyby wprowadzone ograniczenia dotyczyły podstawowych uprawnień składających się na treść danego prawa i uniemożliwiały realizowanie przez to prawo funkcji, jaką ma ono spełniać w porządku prawnym opartym na założeniach konstytucyjnych¹⁰⁹. Należy przy tym zaznaczyć, że z orzecznictwa Trybunału nie wynika, iż te podstawowe uprawnienia mają zawsze pozostać w stanie absolutnie nienaruszonym. Chodzi raczej o to, aby zakres ograniczeń nie przybrał takich rozmiarów, w których dojdzie do zniweczenia podstawowych składników danego konstytucyjnego prawa, do wydrążenia ich z rzeczywistej treści lub przekształcenia ich tylko w pozór tego prawa¹¹⁰. Tymczasem „ograniczenie” prawa do ochrony życia przybiera w polskim porządku prawnym niejednokrotnie postać jego absolutnego „unicestwienia” (jak w przypadku chociażby aborcji), co kolejny raz prowadzi do wniosku, że postanowienia Konstytucji RP nie są traktowane z wystarczającą powagą przez ustawodawcę zwykłego. W związku z powyższym, a także mając na uwadze szczegółowe wnioski zaprezentowane przy okazji omawiania poszczególnych zagadnień wchodzących w zakres tematyczny niniejszego artykułu, należy stwierdzić, że stosowanie procedury *in vitro*, w której dochodzi do wytworzenia nadliczbowych zarodków, a następnie ich selekcji, mrożenia, niszczenia lub jakiegokolwiek innego przedmiotowego traktowania (klonowanie, patentowanie, handel), należy uznać za działanie bezprawne z punktu widzenia polskiego porządku konstytucyjnego¹¹¹. Oceny takiego stanu rzeczy nie zmienia fakt obowiązywania w Polsce wspomnianej we wstępie ustawy o leczeniu niepłodności, gdyż — jak pokazuje przeprowadzona w niniejszym artykule analiza — niektóre z jej regulacji należy uznać za stojące

¹⁰⁸ L. Bosek, M. Szydło, *Komentarz do art. 31*, [w:] *Konstytucja RP*, t. I: *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.

¹⁰⁹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 12 stycznia 1999 r., sygn. akt P 2/98, OTK 1999/1/2.

¹¹⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 12 stycznia 2000 r., sygn. akt P 11/98, OTK 2000/1/3.

¹¹¹ Przykładowo z niezależnych międzynarodowych badań naukowych wynika, że procesu mrożenia nie przeżywa od 30 do 50% embrionów (*confer* M. Dhont, *L'embryon humain: données épidémiologiques pour la Belgique*, [w:] *L'embryon humain in vitro*, red. Y. Englert, A. Van Orshoven, Bruxelles 1997, s. 26; I. Van der Auwera, T. D'Hooghe, *Aspects de laboratoire de la fécondation in vitro, la cryo-conservation et l'injection intra-cytoplasmique de spermatozoïdes*, [w:] *L'embryon humain in vitro*, red. Y. Englert, A. Van Orshoven, Bruxelles 1997, s. 40), a te, które przeżywają, mają znacząco mniejsze szanse na prawidłowy rozwój i przeżycie po implantacji (*confer* D. Hvidtjørn, J. Grove, D. Schnedel, M. Vaeth, E. Ernst, L.F. Nielsen, P. Thorsen, *Cerebral Palsy among Children Born after In Vitro Fertilization: The Role of Preterm Delivery a Population Based, Cohort Study*, „Pediatrics” 2006, vol. 118, nr 2, s. 33 i n., a także *Assisted Reproductive Technology Report 2003*, <<http://www.cdc.gov/ART/ART2003/nation.htm>>, dostęp 26 V 2019).

w wyraźnej opozycji do przepisów Konstytucji RP. Słusznie zatem ustawa ta już na etapie procedury legislacyjnej była przez środowiska prawnicze, w tym Sąd Najwyższy, krytykowana.

Prezentowanemu tu stanowisku nie przeczy także obowiązywanie w Polsce ustawy dopuszczającej w czterech przypadkach aborcję, gdyż, po pierwsze, zakresu ochrony życia ludzkiego w Konstytucji RP nie można dokonywać — wyłącznie lub głównie — z perspektywy ustaw zwykłych, czyli aktów o niższej randze w polskim systemie źródeł prawa, a po drugie, w przypadku aborcji dochodzi z reguły do konfliktu wartości, których pierwszeństwa nie da się jednoznacznie ocenić. Trudno jest bowiem osądzić, które życie jest bardziej wartościowe — matki czy dziecka — albo czy pierwszeństwo w danym przypadku przyznać życiu dziecka, czy zdrowiu matki. W przypadku procedury *in vitro* takie wątpliwości nie zachodzą, gdyż na jednej szali jest życie i zdrowie istoty ludzkiej, a na drugiej macierzyństwo, rodzicielstwo czy rozwój nauk biomedycznych, a zatem wartości znajdujące się niżej w hierarchii niż życie czy zdrowie człowieka. Ponadto w przypadku procedury wspomaganego rozrodu życie to powołuje się w laboratorium i to w większej ilości, mającej podnieść skuteczność danej metody medycznej, i w celu wyselekcjonowania osobników najlepiej rokujących, co z punktu widzenia zasady proporcjonalności może budzić poważne zastrzeżenia. Nie bez znaczenia jest również fakt, że w przypadku metody *in vitro* ze względu na same nienaturalne warunki poczęcia istnieje zwiększone ryzyko uszkodzenia embrionu ludzkiego.

Biorąc powyższe pod uwagę, zdumiewa fakt, że państwo polskie, regulując dotychczasowe stosowanie procedury *in vitro*, nie zajęło się kwestiami zupełnie zasadniczymi, do jakich należy zagwarantowanie poszanowania konstytucyjnych praw istot nienarodzonych, które przy obecnym unormowaniu są powszechnie i drastycznie naruszane. Pokazuje to niezbyt odpowiedzialne podejście polskich władz do zagrożeń życia i zdrowia ludzkiego, jakie pojawiają się w związku z dynamicznym rozwojem nauk medycznych.

Bibliografia

ŹRÓDŁA

Dyrektywa 98/44/WE Parlamentu Europejskiego i Rady Unii Europejskiej z dnia 6 lipca 1998 r. w sprawie ochrony prawnej wynalazków biotechnologicznych, Dz. Urz. UE L 213 z 30.07.1998.

Identità e statuto dell'embrione umano, <http://bioetica.governo.it/media/1902/p24_1996_iden-tita-embrione_it.pdf>, dostęp 7 V 2020.

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r., Dz. Urz. UE C 326 z 26.10.2012.

Kodeks etyki lekarskiej, uchwała Nadzwyczajnego II Krajowego Zjazdu Lekarzy z dnia 14 grudnia 1991 r., <<https://nil.org.pl/dokumenty/kodeks-etyki-lekarskiej>>, dostęp 7 V 2020.

Konstytucja Belgii, tłum. W. Skrzydło, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/belgia.html>>, dostęp 5 XI 2019.

- Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, tłum. A. Kubik, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000, <<https://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rosja.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Federalna Konfederacji Szwajcarskiej*, tłum. Z. Czeszejko-Sochacki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/szwajcaria.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Finlandii*, tłum. J. Osiński, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/finlandia.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Grecji*, tłum. G. i W. Uliccy, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/grecja.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Hiszpanii*, tłum. T. Mołdawa, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1993, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/hispania.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Irlandii*, tłum. S. Grabowska, Wydawnictwo Sejmowe, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/11/Irlandia_pol_010711.pdf>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Łotwy*, tłum. L. Gołubiec, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2001, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/lotwa.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Malty*, tłum. J. Winczorek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2007, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/malta.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Niemiec*, tłum. B. Banaszak, A. Malicka, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2008, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/niemcy.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucje państw Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2011.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Republiki Chorwacji z 22 grudnia 1990 r.*, tłum. T.M. Wójcik, M. Petryńska, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2007, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/chorwacja.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r.*, tłum. M. Kruk-Jarosz, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2011, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Czechy_pol_010811.pdf>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Republiki Litewskiej*, tłum. H. Wisner, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2006, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/litwa.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Republiki Portugalskiej*, tłum. A. Wojtyczek-Bonnand, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/portugalia.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Republiki Słowackiej z 1 września 1992 roku*, tłum. K. Skotnicki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/slowacja.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Republiki Tureckiej*, tłum. K. Wojciechowska-Litwinek, D. Haftka-Işık, K. Stanek, Ö. Emiroğlu, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/04/Turcja_010713.pdf>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Rumunii*, tłum. A. Cosma, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rumunia.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483.
- Konstytucja Ukrainy*, tłum. E. Toczek, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1999, <<http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/ukraina.html>>, dostęp 5 XI 2019.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny, <https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/ETS164_Polish.pdf>, dostęp 7 V 2020.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. z 1993 r. nr 61, poz. 284.
- Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz.U. z 1991 r. nr 120, poz. 526.

- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r., Dz.U. z 1977 r. nr 38, poz. 167.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z 15 stycznia 1991 r., sygn. akt U 8/90, OTK 1991/1/8.
- Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z 7 października 1992 r., sygn. akt U 1/92, OTK 1992/2/38.
- Protokół dodatkowy do Konwencji o ochronie praw człowieka i godności istoty ludzkiej w dziedzinie zastosowania biologii i medycyny w sprawie zakazu klonowania istot ludzkich, <https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/ETS168_Polish.pdf>, dostęp 7 V 2020.
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi z dnia 7 grudnia 2001 r., Dz.U. z 2001 r. nr 153, poz. 1783.
- The American College of Obstetricians and Gynecologists, <<https://www.acog.org/>>, dostęp 7 II 2020.
- Uchwała Trybunału Konstytucyjnego z 17 marca 1993 r., sygn. akt W 16/92, OTK 1993/1/16.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 1956 r. o warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U. z 1956 r. nr 12, poz. 61.
- Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U. z 1993 r. nr 17, poz. 78.
- Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty, Dz.U. z 2011 r. nr 277, poz. 1634.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks karny, Dz.U. z 2019 r. poz. 1950.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2000 r. o Rzeczniku Praw Dziecka, Dz.U. z 2000 r. nr 6, poz. 69.
- Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. — Prawo własności przemysłowej, Dz.U. z 2003 r. nr 119, poz. 1117.
- Ustawa z dnia 25 czerwca 2015 r. o leczeniu niepłodności, Dz.U. z 2015 r. poz. 1087.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Kathleen Stewart vs. Zjednoczone Królestwo z 10 lipca 1984, skarga nr 10042/82.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie McCann i inni vs. Zjednoczone Królestwo z 27 września 1995 r., skarga nr 18984/91.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie McKerr vs. Zjednoczone Królestwo z 4 maja 2001 r., skarga nr 28883/95.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w sprawie Holandia vs. Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej z 9 października 2001 r., sygn. akt C-37798.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Mastromatteo vs. Włochy z 24 października 2002 r., skarga nr 37703/97.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Vo vs. Francja z 8 czerwca 2004 r., skarga nr 53924/00.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Tysiiąc vs. Polska z 20 marca 2007 r., skarga nr 5410/03.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Evans vs. Wielka Brytania z 10 kwietnia 2007 r., skarga nr 6339/05.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie A., B. i C. vs. Irlandia z 16 grudnia 2010 r., skarga nr 25579/05.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości w sprawie Oliver Brüstle vs. Greenpeace eV z 18 października 2011 r., sygn. akt C-34/10.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Parrillo vs. Włochy z 27 sierpnia 2015 r., skarga nr 46470/11.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 3 listopada 2005 r., sygn. akt II OSK 121/05 (niepubl.).

- Wyrok Sądu Najwyższego z 7 lipca 2005 r., sygn. akt IV CK 28/05 (niepubl.).
- Wyrok Sądu Najwyższego z 24 czerwca 2008 r., sygn. akt I OSK 607/07 (niepubl.).
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 maja 1997 r., sygn. akt K 26/96, OTK ZU 1997/2/19.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 12 stycznia 1999 r., sygn. akt P 2/98, OTK 1999/1/2.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 12 stycznia 2000 r., sygn. akt P 11/98, OTK 2000/1/3.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 15 listopada 2000 r., sygn. akt P 12/99, OTK 2000/7/260.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 4 kwietnia 2001 r., sygn. akt K 11/00, OTK-A 2001/3/54.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 8 listopada 2001 r., sygn. akt P 6/01, OTK 2001/8/248.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 15 października 2002 r., sygn. akt SK 6/02, OTK-A 2002/5/65.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 5 marca 2003 r., sygn. akt K 7/01, OTK-A 2003/3/19.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 27 stycznia 2004 r., sygn. akt K 14/03, OTK-A 2004/1/1.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 11 maja 2004 r., sygn. akt K 18/04, OTK-A 2005/5/49.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 27 listopada 2007 r., sygn. akt SK 39/07, ZNSA 2008/5/118.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w sprawie International Stem Cell Corporation vs. Comptroller General of Patents, Designs and Trade Marks z 18 grudnia 2014 r., sygn. akt C-364/13.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej w sprawie Patrick Grégor Puppinc i inni vs. Komisja Europejska z 19 grudnia 2019 r., sygn. akt C-418/18 P.
- Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 17 lipca 2007 r., sygn. akt IV SA/Wa 893/07 (niepubl.).

PIŚMIENNICTWO

- Arystoteles, *O rodzeniu się zwierząt*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1979.
- Assisted Reproductive Technology Report 2003*, <<http://www.cdc.gov/ART/ART2003/nation.htm>>, dostęp 26 V 2019.
- Atkinson H.G., Handyside A., *Diagnostyka przedimplantacyjna*, [w:] *Diagnostyka prenatalna*, red. L. Abramsky, J. Chapple, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 1996.
- Bałaaban A., *Prawny charakter wstępu do polskiej Konstytucji z 2 kwietnia 1997 roku*, [w:] *W kręgu zagadnień konstytucyjnych. Profesorowi Eugeniuszowi Zwierzchowskiemu w darze*, red. M. Kudej, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1999.
- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, C.H. Beck, Warszawa 2012.
- Biszyga A., *Godność człowieka jako wartość konstytucyjna. Interpretacja artykułu 30 Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, „Zeszyty Naukowe Górnośląskiej Wyższej Szkoły Handlowej” 2003, nr 17.
- Biśta I.J., *Zasada poszanowania godności człowieka i jej wpływ na interpretację konstytucyjnego uregulowania praw i wolności jednostki*, [w:] *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I: *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Bosek L., *Gwarancje godności ludzkiej i ich wpływ na polskie prawo cywilne*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2012.
- Bosek L., *Komentarz do art. 30*, [w:] *Konstytucja RP. t. I: Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, C.H. Beck, Warszawa 2016.
- Bosek L., *Opinia prawna dotycząca pytania, czy sprecyzowanie „od momentu poczęcia do naturalnej śmierci” obejmie ochronę życia ludzkiego powstającego ex utero oraz ochronę przeciwko interwencji w genomie ludzkim zmierzającej do osiągnięcia zmian genetycznych*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2007.

- Bosek L., Szydło M., *Komentarz do art. 31*, [w:] *Konstytucja RP*, t. I: *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Saffjan, L. Bosek, C.H. Beck, Warszawa 2016.
- Brachowicz M., *Prawo do dziecka?*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Braude P., El-Toukhy T., *Introduction*, [w:] *Preimplantation Genetic Diagnosis in Clinical Practice*, red. T. El-Toukhy, P. Braude, Springer, London 2014.
- Chauvin T., *Homo Iuridicus. Człowiek jako podmiot prawa publicznego*, C.H. Beck, Warszawa 2014.
- Czarnik Z., Gajda J., *Ochrona prawna dziecka poczętego in vitro i pozostającego poza organizmem matki (uwagi de lege ferenda i de lege lata)*, „Nowe Prawo” 1990, nr 10–12.
- Czarny P., *Konstytucyjne pojęcie godności człowieka a rozumienie godności w polskim języku prawnym*, [w:] *Godność człowieka jako kategoria prawa*, red. K. Complak, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001.
- Czerkawski J., *Renesansowe koncepcje godności człowieka*, [w:] *Zagadnienie godności człowieka*, red. J. Czerkawski, KUL, Lublin 1994.
- Dhont M., *L'embryon humain. Données epidemiologiques pour la Belgique*, [w:] *L'embryon humain in vitro*, red. Y. Englert, A. Van Orshoven, De Boeck, Bruxelles 1997.
- Dudek D., *In vitro a Konstytucja*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. I, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.
- Duniewska Z., *Polisemia godności w terminologii prawnej*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2005, t. 71.
- Dziedziczak W., *Godność człowieka jako podstawa sprawiedliwości*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 2019, vol. 61, nr 1, <https://doi.org/10.17951/g.2019.66.1.87-99>.
- Eckhardt K., *Wolności i prawa osobiste*, [w:] *Prawo konstytucyjne RP (instytucje wybrane)*, red. J. Buczkowski, Przemysł–Rzeszów 2011.
- El-Toukhy T., Khalaf Y., Al-Darazi K., Andritsos V., Taylor A., Braude P., *Effect of Blastomere Loos on the Outcome of Frozen Embryo Replacement Cycles*, „Fertility and Sterility” 2003, vol. 79, nr 5, [https://doi.org/10.1016/s0015-0282\(03\)00072-4](https://doi.org/10.1016/s0015-0282(03)00072-4).
- Engelhard H.T., *The Foundations of Bioethics*, Oxford University Press, New York 1986.
- Florczyk-Wątor M., *Horyzontalny wymiar praw konstytucyjnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.
- Gałązka M., *Niemiecka ustawa o ochronie embrionów w kontekście polskiej debaty na temat zapłodnienia in vitro*, „Przegląd Sądowy” 2010, nr 4.
- Gałązka M., *Prawo francuskie wobec embrionu in vitro*, „Państwo i Prawo” 2000, nr 6.
- Gałązka M., *Problemy prawnej ochrony embrionów nadliczbowych*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Garlicki L., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. V, red. L. Garlicki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2007.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Liber, Warszawa 2012.
- Giezek J., Kokot R., *Granice ludzkiego życia a jego prawna ochrona*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, C.H. Beck, Warszawa 2002.
- Grabowski R., *Prawo do ochrony życia w polskim prawie konstytucyjnym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Gronowski B., *Wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 1998.
- Grześkowiak A., *Prawo karne wartości. Wybrane problemy*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. II, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2012.

- Haberko J., Olszewski K., *Moralne i prawne aspekty dążenia małżonków do posiadania dziecka w kontekście techniki zapłodnienia pozaustrojowego (in vitro)*, „Prawo i Medycyna” 2008, nr 1(26).
- Hołowska J., *Manipulacje na ludzkich zarodkach*, „Prawo i Medycyna” 2008, nr 1(26).
- Hvidtjørn D., Grove J., Schnedel D., Vaeth M., Ernst E., Nielsen L.F., Thorsen P., *Cerebral Palsy among Children Born after In Vitro Fertilization: The Role of Preterm Delivery — A Population-Based, Cohort Study*, „Pediatrics” 2006, vol. 118, nr 2, <https://doi.org/10.1542/peds.2005-2585>.
- Jancewicz Z., *Wybrane aspekty zagadnienia in vitro*, [w:] *Prawne, administracyjne i etyczne aspekty wychowania w rodzinie*, t. II, red. S. Bębas, E. Jasiuk, Wyższa Szkoła Handlowa, Radom 2011.
- Jarosz-Żukowska S., *Problem horyzontalnego stosowania norm konstytucyjnych dotyczących wolności i praw jednostki w świetle Konstytucji RP*, [w:] *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I: *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Jasudowicz T., *Prawo do życia*, [w:] B. Gronowska, T. Jasudowicz, M. Balcerzak, M. Lubiszewski, R. Mizerski, *Prawa człowieka i ich ochrona*, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2010.
- Jukic A.M., Baird D.D., Weinberg C.R., McConaughy D.R., Wilcox A.J., *Length of Human Pregnancy and Contributors to Its Natural Variation*, „Human Reproduction” 2013, vol. 28, nr 10, <https://doi.org/10.1093/humrep/det297>.
- Kapelańska-Pręgowska J., *Prawne i bioetyczne aspekty testów genetycznych*, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa 2011.
- Kondratiewa-Bryzik J., *Początek prawnej ochrony życia ludzkiego w świetle standardów międzynarodowych*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2009.
- Krajewski P., *Eugeniczna selekcja embrionów*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Lang W., *Opinia w sprawie zgodności z Konstytucją projektu ustawy o świadomym rodzicielstwie*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 6(65).
- Matwiejuk J., *Zasady przewodnie statusu jednostki w Konstytucji RP z 1997 roku*, [w:] *Prawo konstytucyjne*, red. M. Grzybowski, Temida 2, Białystok 2009.
- Niedzielska-Czyż K., *Zapłodnienie in vitro: prawne i moralne aspekty*, [w:] *Rodzina w naukach prawnych. Zbiór studiów*, red. M. Tkaczuk, R. Jaworska-Stankiewicz, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2012.
- Ostojka J., *O problemie podmiotowości prawnej embrionu in vitro*, „Prawo i Medycyna” 2012, nr 14(46).
- Piechowiak M., *Konstytucyjna ochrona życia. O próbie nowelizacji Konstytucji RP*, [w:] *Dziecko. Studium interdyscyplinarne*, red. E. Sowińska i in., Wydawnictwo KUL, Lublin 2008.
- Piechowiak M., *Wokół konstytucyjnej ochrony życia. Próba oceny propozycji nowelizacji Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 1(96).
- Pietrzyk D., *Godność osoby ludzkiej we współczesnej biomedycynie a system prawny*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Piñiurek Ł., *Życie ludzkie w początkowej fazie rozwoju a ochrona prawna*, [w:] *Współczesne wyzwania bioetyczne*, red. L. Bosek, M. Królikowski, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Prawo wobec wyzwań współczesności*, t. VII, red. B. Guzik i in., Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2011.
- Przepisy prawne dotyczące zapłodnienia pozaustrojowego obowiązujące w wybranych krajach*, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2015.
- Redelbach A., *Natura praw człowieka. Strasburskie standardy ich ochrony*, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 2001.

- Riggs R., Mayer J., Dowling-Lacey D., Chi T.F., Jones E., Oehninger S., *Does Storage Time Influence Postthaw Survival and Pregnancy Outcome? An Analysis of 11,768 Cryopreserved Human Embryos*, „Fertility and Sterility” 2010, vol. 93, nr 1, <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2008.09.084>.
- Safjan M., *Rozwój współczesnej medycyny i biologii a prawna ochrona dziecka poczętego*, „Studia Prawnicze” 1988, nr 3.
- Sarnecki P., *Wolności i prawa osobiste*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. III, red. L. Garlicki, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2003.
- Singer P., *Practical Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.
- Smyczyński T., *Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2007.
- Sroka T., *Komentarz do art. 38*, [w:] *Konstytucja RP*, t. I: *Komentarz. Art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, C.H. Beck, Warszawa 2016.
- Starck C., *Konstytucyjne granice wolności nauki na przykładzie zapłodnienia in vitro, terapii genetycznej i analizy genomów*, „Palestra” 1989, nr 10–12.
- Stefaniuk M.E., *Preambuła aktu normatywnego w doktrynie oraz w procesie stanowienia i stosowania polskiego prawa w latach 1989–2007*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2009.
- Stępkowski A., *Opinia prawna w sprawie merytorycznej oceny rządowego projektu ustawy o leczeniu niepłodności*, „Zeszyty Prawnicze BAS” 2015, nr 48(4).
- Trzaskowski R., *Opinia prawna na temat oceny cywilnoprawnych konsekwencji zmiany art. 38 Konstytucji RP (druk sejmowy nr 993)*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2007.
- Trziński J., Wiącek M., *Znaczenie wstępu do Konstytucji dla interpretacji statusu jednostki w Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Wolność i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. I: *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, red. M. Jabłoński, C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Wiak K., *Pojęcie „człowiek” w polskim prawie karnym*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla*, t. II, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Lex a Wolters Kluwer business, Warszawa, 2012.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997*, Liber, Warszawa 2000.
- Wnukiewicz-Kozłowska A., *Eksperyment medyczny na organizmie ludzkim w prawie międzynarodowym i europejskim*, ABC, Warszawa 2004.
- Wojtyczek K., *Ochrona godności człowieka, wolności i równości przy pomocy skargi konstytucyjnej w polskim systemie prawnym*, [w:] *Godność człowieka jako kategoria prawa*, red. K. Complak, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2001.
- Wróbel W., *Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2007.
- Van der Auwera I., D’Hooghe T., *Aspects de laboratoire de la fécondation in vitro, la cryo-conservation et l’injection intra-cytoplasmique de spermatozoïdes*, [w:] *L’embryon humain in vitro*, red. Y. Englert, A. Van Orshoven, De Boeck, Bruxelles 1997.
- Zielińska E., *Konstytucyjna ochrona prawa do życia od momentu poczęcia (uwagi krytyczne do projektu zmiany art. 38 Konstytucji)*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 3.
- Zielińska E., *Opinia prawna o poselskim projekcie zmiany (art. 38) Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2007.

- Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, LexisNexis, Warszawa 2002.
- Zoll A., *Opinia prawna w sprawie oceny konstrukcji i skutków prawnych projektu zmiany art. 30 i 38 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia*, Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2007.
- Zubik M., *Problem aborcji na świecie w dokumentach i orzecznictwie sądowym*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa 1997.
- Żelichowski M., *Podmiotowość prawna człowieka w okresie życia embrionalno-płodowego*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 1997, vol. 1, nr 1.